

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ¹

Τ Π Ο

ΙΑΚΩΒΟΥ Τ. ΒΙΣΒΙΖΗ

Ἡ ἱστορία τοῦ δικαίου δὲν ἀποβλέπει μόνον εἰς τὴν ἔρευναν ἐνὸς ἐκάστου τῶν νομικῶν κανόνων καὶ θεσμῶν τοῦ παρελθόντος ἔθνους τινός, οἱ ὅποιοι εἴτε διατηροῦνται — μεταμορφωμένοι ἢ μὴ — εἴτε δὲν ζοῦν πλέον, ἀλλ' ἔχει πολὺ εὐρύτερον περιεχόμενον. Ἐξετάζει αὐτοὺς ὡς ὁργανισμοὺς προωρισμένους διὰ τὴν ἐπίτευξιν ἀποτελεσμάτων. Τὴν ἐνδιαφέρει ἡ ζωὴ των, ἡ δρασίς των, ἡ δύναμις των, δηλαδὴ τ' ἀποτελέσματά των ἐπὶ τῶν πραγματικῶν σχέσεων, ἃς ἡ θέσις των ἐπρόκειτο νὰ ἐξυπηρετήσῃ, ἥτοι αἱ παραχθεῖσαι νομικαὶ καταστάσεις, ἀκόμη ὅμως καὶ αὐταὶ αἱ παρουσιαζόμεναι, ἐνίοτε, ἀντινομικαὶ τοιαῦται. Οἱ ὁργανισμοὶ δὲ οὗτοι ἐνὸς λαοῦ, λαμβανόμενοι ἐν τῷ συνόλῳ των, ἀποτελοῦν ἐν τῶν οὐσιωδῶν χαρακτηριστικῶν στοιχείων τῆς ἐθνικῆς ἀτομικότητός του.

Εἶναι σαφὴς ἡ διαφορὰ τοῦ ἔργου τοῦ νομικοῦ τοῦ ἀσχολουμένου μὲ τὸ ἰσχύον δίκαιον καὶ τοῦ ἱστορικοῦ. Τὸ ἔργον τοῦ πρώτου ἀρχίζει ἐκεῖ ὅπου τελειώνει τὸ ἔργον τοῦ δευτέρου, ἐκάτερος ὅμως ἔχει ἀπόλυτον ἀνάγκην τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ ἄλλου.

Ὁ πρῶτος ζῇ καὶ κινεῖται εἰς τὴν ἀτμόσφαιραν τῆς κοινωνίας, ἧς γνωρίζει τὸ δίκαιον τὸ κανονίζον τὰς σχέσεις τῆς, καὶ τὸ ἐφαρμόζει. Ὁ δεύτερος, μεταφερόμενος νοερῶς εἰς τὸ παρελθόν, ζητεῖ νὰ τὸ ἀνεύρῃ ὡς ἐφηρμόζετο καὶ νὰ συνθέσῃ τὴν εἰκόνα του, ἐξ ἧς φωτίζεται τὸ παρὸν διὰ νὰ προχωρῇ, ἥτοι ὁ ἱστορικός ἀποβαίνει ὁ βοηθὸς τοῦ νομικοῦ καὶ τοῦ νομοθέτου.

Ὅθεν, ὅχι μόνον αἱ προϋποθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ μέσα τῆς ἐργασίας ἐκατέρου εἶναι διαφορετικά. Ὑπάρχει, βεβαίως, καὶ κοινὸν σημεῖον μεταξύ των. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι πεδίου δράσεώς των. Τὸ παραλαμβάνουν ἀμφοτέρω ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ δικαίου.

¹) Ὑπὸ τὸν ὅρον *Μεταβυζαντινὸν δίκαιον* περιλαμβάνομεν τὸ ἰσχύσαν Ἑλληνικὸν δίκαιον κατὰ τε τὴν Φραγκοκρατίαν, ὡς καὶ τὴν Τουρκοκρατίαν, ὅχι δὲ μόνον τὸ μετὰ τὴν Ἀλωσιν (1453) κρατήσαν. Περί τοῦ ὅρου *Μεταβυζαντινὸν δίκαιον* βλ. καὶ Δ. ΓΚΙΝΗ, Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου, εἰς ἀνάπτυκτον ἐκ τῆς *Ἐπειροῦδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ΚΒ' (1952), 33 ἐπ.

Ὁ ἱστορικὸς πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ σκοποῦ του ἔχει ἀνάγκην παντὸς στοιχείου, ὅπερ δύναται νὰ ἐπιχύσῃ φῶς ἐπὶ τῆς ὑπάρξεως καὶ ἐξελίξεως τοῦ δικαίου τοῦ παρελθόντος ἐντὸς τοῦ πλαισίου ὠρισμένης κοινωνίας. Ἀλλ' ἡ ἀπαρίθμησις τῶν μνημείων τούτων δὲν εἶναι θέμα τοῦ παρόντος, θὰ ἦτο δὲ καὶ ἀνωφελής, διότι οὐδέποτε δύναται νὰ καταστρωθῇ πλήρης κατάλογος αὐτῶν. Τοῦτο μόνον εἶναι χρήσιμον νὰ ὑπομνησθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ὁ ἄμεσος, ἀλλὰ καὶ ὁ περισσότερον ἀσφαλὲς πληροφοριοδότης περὶ τοῦ παρελθόντος εἶναι ὁ νόμος¹ καὶ τὸ ἔθιμον, ὡς πηγὰς ἐννοεῖται, γνώσεως καὶ ὄχι παραγωγῆς, ἰδίᾳ ἐφ' ὅσον οὗτοι εἶναι ἔγγραφοι².

Μετὰ τὰς προεισαγωγικὰς ταύτας γραμμὰς, εἰσερχόμενοι εἰς τὸ θέμα μας, θὰ ἐξετάσωμεν ποῖαι εἶναι αἱ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ δικαίου πηγὰς πρὸς γνῶσιν καὶ ἀναπαράστασιν τοῦ Μεταβυζαντινοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου. Κατὰ τὴν ἐξέτασιν ὅμως ταύτην δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ ἐπισκοπήσωμεν διὰ βραχέων καὶ τὰ εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ ἱστορικοῦ μνημεῖα ὡς πρὸς τὸ *Βυζαντινὸν δίκαιον*³, ἰδίᾳ τῶν ὑστέρων χρόνων.

Εἶναι γεγονὸς ὅτι τὰ ἐκδοθέντα ἐπὶ τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας κατὰ τὰ τέλη τοῦ βίου της νομοθετήματα, κυρίως Νεαρά, εἶναι ὀλίγα καὶ ἀνάγονται εἰς εἰδικὰ θέματα, παρουσιάζουν δὲ εὐδιάκριτα τὰ σημεῖα τῆς ἀτελείας καὶ τῆς ἀνεπαρκείας. Ταῦτα παρακολουθοῦν τὴν κατάστασιν τοῦ καμάρου καὶ τοῦ γήρατος, καὶ ἐν γένει τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ χάους, εἰς ὃ εὐρίσκετο τὸ κράτος, ὅπερ τὰ ἐδημιούργησε. Φέρουν τὴν σφραγίδα τῆς προσωπικότητός του.

Κατ' ἀκολουθίαν, εἶναι αὐτονόητον, ὅτι ἡ κατάστασις αὕτη ἡνῶει τὴν ἀφθονον παραγωγὴν καὶ ἀνύψωσιν ἔναντι τοῦ νόμου, ὡς καὶ τὴν σημασίαν καὶ ἀπο-

¹) Ὅχι ὅμως πάντοτε, ἰδίως ὅσον ἀνερχόμεθα εἰς παλαιότερους χρόνους. Ἐκτὸς τῆς περιπτώσεως τῆς *ἀγορησίας*, ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ νόμου δὲν εἶναι σχεδὸν ποτὲ πλήρης καὶ πιστή. Πολλάκις γεγονότα μὴ δυνάμενα νὰ ὑπολογισθῶν ἐκ τῶν προτέρων ἐπιφέρουν ἀπροβλέπτους καὶ ἀποτόμους μεταβολὰς τῶν σχέσεων, ὅπως καὶ ἀντιθέτως, ἀπροσδόκητοι ἀντιστάσεις κατὰ τοῦ νέου νόμου μειώνουν τ' ἀποτελέσματά του ἢ καὶ ἀποτυγχάνουν πλήρως ὡς πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν, καὶ παραμένουν ἐν ζωῇ τὰ προῖσχύοντα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου — καὶ ὅταν πρόκειται περὶ ἐποχῆς, καθ' ἣν εὐρίσκει εἰς τὸν νόμον τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς *ἀγορησίας* — δὲν ἀπαλλάσσεται τῆς ὑποχρεώσεως τῆς ἐρεῖνης περὶ τῆς μεταβολῆς τοῦ νόμου ἐθιμικῶς.

²) Συνήθως οἱ νόμοι εἶναι ἔγγραφοι, τὰ δὲ ἔθιμα ἄγραφα. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι ἀνεξαίρετον, διότι καὶ νόμοι προφορικοὶ ἠδύναντο νὰ ὑπάρξουν, ὅπως καὶ τὰ ἔθιμα νὰ συλλεχθῶν καὶ καταγραφῶν. Ὅθεν, δὲν εἶναι πρόσφοροι οἱ ὅροι *γραπτὸν δίκαιον* πρὸς δήλωσιν τοῦ νόμου, καὶ *ἄγραφον δίκαιον* διὰ τὸ ἔθιμον.

³) Ὡς Βυζαντινὸν δίκαιον νοοῦμεν — ἀκολουθοῦντες τὴν κρατοῦσαν γνώμην — τὸ δίκαιον τὸ ἰσχύσαν εἰς τὸ Ἀνατολικὸν κράτος ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουστινιανοῦ (565).

στολήν τοῦ ἐθιμοῦ, πολὺ δὲ μᾶλλον, ἐφ' ὅσον ἡ θέσις τούτου εἰς τὸ Βυζαντινὸν δίκαιον καὶ πρότερον ἦτο λίαν σημαντική.

Τὸ ἐθιμικὸν ὅμως δίκαιον τῆς βυζαντινῆς Ἑλλάδος ὀλίγον γνωρίζομεν. Ἄμεσοι γραπταὶ πηγαὶ ἐλλείπουν, διότι τὰ νομικὰ ἔθιμα τῶν βυζαντινῶν χρόνων δὲν εἶχον ἀποτυπωθῆ ἑγγράφως. Ἀλλὰ καὶ αἱ περὶ αὐτῶν μέχρι σήμερον γνωσταὶ ἔμμεσοι τοιαῦται εἶναι ὀλίγαι καὶ ἀνεπαρκεῖς.

Ἀξιοσημεῖωτον διὰ τὴν μέχρι τῆς Φραγκοκρατίας βυζαντινὴν ἐποχὴν εἶναι ὅτι τὴν σπουδαιοτέραν πηγὴν γνώσεως τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου διὰ τὸν ἱστορικὸν ἀποτελοῦν αὐτὰ ταῦτα τὰ νομοθετήματα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἰδιαίτητα δὲ τὰ Ἰσαυρικά, καὶ δὴ ἡ *Ἐκλογή*, τὸ νεωτεριστικώτερον καὶ ρεαλιστικώτερον νομοθέτημα τῶν χρόνων ἐκείνων. Αὕτη ἐμπερικλείει ἐν πολλοῖς ἐφαρμοζόμενον ἐθιμικὸν δίκαιον, ἀριστάμενον τοῦ ἐπισήμου, καὶ δὲν ἀποτελεῖ ἀπλῶς ἀνακάθαρσιν καὶ τροποποιημένην κωδικοποίησιν τῆς προϋφισταμένης νομοθεσίας. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ πλῆθος τῶν περισωθέντων χειρογράφων αὐτῆς, ὅπερ μαρτυρεῖ τὴν ἀποδοχὴν καὶ διάδοσιν τῆς εἰς τὴν πρακτικὴν, καὶ τοῦτο, προφανῶς, διότι περιεῖχε δίκαιον ζῶν.

Αὕτη ὅμως κατηργήθη μετ' ὀλίγον ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, χαρακτηρισθεῖσα «ὡς ἀνατροπὴ τῶν καλῶς νομοθετηθέντων... καὶ ὕβρις κατὰ τῶν πρὸ ἡμῶν εὐσεβῶς νομοθετησάντων»¹, διὰ ν' ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τοῦ *Προχείρου Νόμου* καὶ τελευταῖον τῶν *Βασιλικῶν*. Τὰ ἔργα ταῦτα, κυρίως τὸ δεύτερον, προδίδον τὴν ὑπαρξίν ἀξιολόγου νομικῆς ἐπιστήμης διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην, ναὶ μὲν ὑπῆρξε νομοτεχνικῶς ἀρκετὰ ἐπιτυχές², ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη ν' ἀπομακρυνθῇ τῆς εἰδωλολατρείας τοῦ ἰουστινιανείου δικαίου, παρὰ τὰς ἐπενεχθεῖσας τροποποιήσεις καὶ μεταβολὰς εἰς τοῦτο. Γενικῶς προσεπάθησε νὰ κρατήσῃ ἐν ζωῇ νομοθεσίαν, τῆς ὁποίας πολλάι διατάξεις καὶ θεσμοὶ εὗρισκοντο ἐν παρακμῇ ἢ καὶ εἶχον ἐκπνεύσει. Ἐπρεπε μᾶλλον νὰ ἐπιδιώξῃ τὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ ἰσχύοντος δικαίου ἀπὸ τῶν νεκρῶν καὶ ἀχρήστων στοιχείων, διὰ νὰ κατορθώσῃ νὰ ἄρῃ ἢ, τουλάχιστον, ν' ἀμβλύνη τὴν ὑπάρχουσαν ἀντίθεσιν καὶ τὸν δυαδισμόν τοῦ ὑφισταμένου δικαίου, ὥστε νὰ καταστῇ νομοθεσία καθόλου ἐφαρμόσιμος καὶ βιώσιμος³.

¹) *Πρόχειρος Νόμος*, Προοίμ. (εἰς Ἱ. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ, *Jus Graeco-Romanum*, III, 116).

²) Κ. Α. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Βυζαντινὸν δίκαιον* (ἀπόσπασμα ἐκ τῆς Μεγάλης Ἑλληνικῆς Ἐγκυκλοπαιδείας. Ἀθῆναι, 1929), 15.

³) Δὲν πρέπει ν' ἀρνηθῇ τις ὅτι ἡ ἐνοποίησις αὕτη τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου παρείχε μεγάλης δυσκολίας, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν, ἐκτὸς ἄλλων, τῆς μεγάλης ἐκτάσεως τῆς αὐτοκρατορίας καὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τῆς ἐθνῶν. Πάντως ὅμως δὲν ὄφειλον οἱ νομοθέται νὰ προσπαθοῦν διὰ τὴν διατήρησιν κανόνων καὶ θεσμῶν ἀποθανόντων ἤδη.

“Οθεν, ἦτο φυσικόν, αἱ νομοθεσίαι αὗται νὰ εὗρουν ἀντίστασιν καὶ εἰς πείσμα των νὰ ἐξακολουθῇ νὰ ζῇ τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον, ἐλληνικῆς κατὰ τὸ πλεῖστον προελεύσεως, ὡς ἡ κυριωτέρα πηγὴ παραγωγῆς δικαίου. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν παρατηρεῖται καὶ ἡ συχνὴ ἔκδοσις Νεαρῶν, καὶ δὴ εὐθὺς μετὰ τὴν σύνταξιν τῶν γενικωτέρων νομοθετημάτων, αἱ ὁποῖαι περιέχουν νέον δίκαιον, καὶ διὰ τοῦτο εὐλόγως ἐκρίθησαν ἄξιοι ἰδιαιτέρας προσοχῆς ¹.

Ἡ τοιαύτη νομοθετικὴ πολιτικὴ τῶν χρόνων ἐκείνων, νομίζομεν, ὅτι πρέπει νὰ εὗρῃ τὴν ἐξήγησίν της εἰς δύο κυρίως γεγονότα. Τοῦτο μὲν εἰς τὸ ὅτι ὁ αὐτοκράτωρ ὡς νομοθέτης καὶ οἱ θεωρητικοὶ νομικοὶ τοῦ σύμβουλοι, παρασυρόμενοι ἀπὸ τὴν αἴγλην τοῦ παρελθόντος, ἐμερίμνων διὰ τῶν νομοθετημάτων εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ρωμαϊκῆς νομικῆς παραδόσεως ἐπὶ βλάβῃ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐνεργοῦ νομικῆς ζωῆς. Τοῦτο δὲ εἰς τὸ ὅτι εἰς τὴν ἀπολυταρχικὴν ταύτην αὐτοκρατορίαν ὁ νομοθέτης βασιλεὺς ἠδύνατο συγχρόνως νὰ δικάζῃ οἵανδήποτε ὑπόθεσιν εἴτε εἰς πρῶτον εἴτε εἰς τελευταῖον βαθμὸν, ὁ δὲ νόμος οὐδόλως τὸν ἠμπόδιζε νὰ ὑποκαθιστᾷ συχνὰ εἰς τοῦτον τὴν ἰδίαν του θέλησιν καὶ κρίσιν ², οὕτως ὥστε ἐν τῇ δικαστικῇ πράξει τὸ ἀκατάλληλον τῆς νομοθεσίας δὲν τὸ ἡσθάνοντο ὡς ἔλλειψιν οὐσιώδη καὶ πρόσκομμα ἀνυπέρβλητον. Καὶ γενικῶς εἰς τοὺς ἄρχοντας ὡς δικαστὰς ἐπρυτάνευε πολλάκις τὸ κατὰ τὴν κρίσιν των ἐπιεικὲς καὶ ἴσον παρὰ ὁ κανὼν τοῦ νόμου.

Τρανὴ ἀπόδειξις τούτου εἶναι τὸ δεύτερον ὁμοῦ μετὰ τῆς Ἰσαυρικῆς Ἐκλογῆς σπουδαῖον μνημεῖον διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου τῆς περιόδου ταύτης, ἡ *Πεῖρα*, ἣ γουν διδασκαλία ἐκ τῶν πράξεων τοῦ μεγάλου Κυροῦ Εὐσταθίου τοῦ Ρωμαίου, συνταχθεῖσα περὶ τὰ μέσα τοῦ 11ου αἰῶνος. Ἐξ αὐτῆς ἀποκαλύπτεται πόσον ἦτο ἀπομεμακρυσμένη ἡ πρακτικὴ ἀπὸ τῶν ἐπισήμων νομοθετικῶν κειμένων, ὅπου συχνὰ αἱ λύσεις βασίζονται ἢ εἰς ἄγραφον ἐθιμικὸν δίκαιον, ἐλληνιστικοῦ ὡς ἐπὶ

¹) Περὶ τῶν Νεαρῶν τούτων ἡ Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὸ ἀξιολογώτατον τῶν σχετικῶν ἔργων, τὴν πραγματείαν τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ καὶ Καθηγητοῦ Γ. Σ. ΜΑΡΙΔΑΚΗ, *Τὸ Ἀστικὸν δίκαιον ἐν ταῖς Νεαραῖς τῶν Βυζαντινῶν Αὐτοκρατόρων* (Ἀθῆναι, 1922). Διὰ τοῦ ἔργου τούτου ἀποκαλύπτεται ὁ ἐλληνικὸς χαρακτὴρ τοῦ διὰ τῶν Νεαρῶν καθιερουμένου Ἀστικοῦ δικαίου, ἐξαιρέσει ὀλίγων σημείων ὀφειλομένων εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Χριστιανισμοῦ (βλ. Πρόλογον αὐτοῦ). Εἰδικῶς μὲ τὰς Νεαράς τοῦ Λέοντος τοῦ Σοφοῦ ἡσχολήθη, ἐκτὸς ἄλλων, καὶ ὁ Γάλλος ἐπιφανὴς νομικὸς H. Monnier, ἀλλὰ τὸν κατέλαβεν ὁ θάνατος πρὶν ἢ προλάβῃ νὰ δημοσιεύσῃ τὸ ἔργον του, τὸ ὁποῖον ἐξέδωκε μετὰ τὸν θάνατόν του ὁ G. Radet ὑπὸ τὸν τίτλον *Les Nouvelles de Léon le Sage* (Bordeaux, 1923).

²) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἀν., 30.

τὸ πλεῖστον χαρακτηῖρος¹, ἢ ὁρμῶνται ἀπὸ κοινωνικὸν συναίσθημα². Δύναται τις νὰ εἴπῃ, ὅτι αὕτη προδίδει τὴν ὑπαρξίν μιᾶς ἀντινομικῆς καταστάσεως.

Ἀτυχῶς, οὐδὲν ἄλλο, πλὴν τῆς Πείρας, μνημεῖον περὶ τῆς νομολογίας τῶν βυζαντινῶν πολιτικῶν δικαστηρίων εἶναι γνωστόν, διὰ νὰ πληροφορηθῶμεν περισσότερα, πολὺ δὲ μᾶλλον διὰ νὰ μᾶς δώσῃ ἐνδείξεις περὶ τῆς παραδόσεως τῆς συνδεούσης σταθμοὺς τοῦ ἐξελισσομένου ἐθιμικοῦ δικαίου³.

Ἡ ἄμεσος πρὸ τῆς Φραγκοκρατίας ἐποχὴ παρουσιάζουσα γενικῶς ἀνθησιν τῶν θεωρητικῶν ἐπιστημῶν, ὀφειλομένην κατὰ πολὺ εἰς τὰς ἰδρυθείσας ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου σχολάς, εἰδικῶς δὲ διὰ τὸ δίκαιον, τὴν νομικὴν σχολὴν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, παρὰ τὸν βραχὺ βίον της, μὲ τὴν θεωρητικὴν ἐνασχόλησιν περὶ τὸ δίκαιον τῶν λογίων⁴, ἦτο ἐπόμενο νὰ ἔχῃ ἀντανάκλασιν καὶ ἐπὶ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ δικαίου. Χάρις εἰς αὐτὴν οἱ ἀσχολούμενοι μὲ τὴν ἀπονομὴν τοῦ δικαίου πρακτικοὶ νομικοὶ ἦσαν εἰς θέσιν διὰ τῶν ἐρμηνειῶν των νὰ ὑποβοηθήσουν καὶ ἀνυψώσουν τὸ ἐπίπεδον ταύτης, ἐπὶ πλέον δὲ — ὅπερ εἰδικῶς ἐνδιαφέρει τὸν ἱστορικόν — μᾶς διέσωσαν δι' αὐτῶν στοιχεῖα τινὰ τοῦ κρατοῦντος ἐθιμικοῦ δικαίου, ἀντιτιθεμένου ἐν πολλοῖς πρὸς τὸ θνήσκον ἐπίσημον ρωμαϊκόν⁵.

Ἀλλά, ἐὰν ὅλα τὰ ἀνωτέρω στοιχεῖα ἀρκοῦν διὰ νὰ μᾶς διαβεβαιώσουν ὅτι παρὰ τὸ ἐπίσημον ρωμαϊκὸν δίκαιον ἐκράτει καὶ δὴ ὑπερεχόντως καὶ εἰς εὐρείαν ἔκτασιν καὶ ἐθιμικὸν τοιοῦτο, εὐρισκόμενον εἰς ἀπότομον ἀντίθεσιν πρὸς τὸ πρῶτον, ἐθιμικὸν δὲ δίκαιον προερχόμενον συχνὰ ἐξ ἐξελίξεως ἑλληνικῶν νομικῶν θεσμῶν καὶ ἀντιλήψεων, πᾶν ἄλλο ὅμως ἢ ἐπαρκῆ τυγχάνουν διὰ νὰ μᾶς δώσουν τὴν δυνατότητα ν' ἀναπαραστήσωμεν, ἔστω καὶ ὠχρῶς, τὴν εἰκόνα τοῦ ἐφαρμοζομένου δικαίου, δηλαδὴ νὰ συνθέσωμεν τὴν *ἱστορίαν* του⁶.

¹) Παράδειγμα χαρακτηριστικὸν τὸ χωρίον τῆς *Πείρας* LXVI, ἐξ οὗ συνάγεται ἡ ἐμμονὴ εἰς τὴν κοινοκτημοσύνην παρὰ τὰς ἀντιθέτους διατάξεις τοῦ ἐπισήμου δικαίου, ZACHARIÄ V. LINGENTHAL, *Geschichte des Griechisch - Römischen Rechts*³ (Berlin, 1892), 94 καὶ σημ. 245.

²) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἀν., 29.

³) Ὑπάρχουν καὶ αἱ ἀποφάσεις τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, Ἀρχιεπισκόπου πάσης Βουλγαρίας, καὶ τινες ἄλλων μητροπολιτῶν (βλ. εἰς Δ. ΓΚΙΝΗ, *Ἡ Ἑλληνικὴ συμβολὴ εἰς τὴν ἔρευναν τῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ δικαίου*, ἀνάτυπον ἐκ τοῦ τόμ. ΚΔ' τῆς *Ἑπετηρίδος Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* (Ἀθ. 1954), 123-4), ἀλλὰ καὶ αὗται εἶναι ἀνεπαρκεῖς.

⁴) Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις Ρωμαϊκοῦ Δικαίου* (Ἀθ. 1944), 246 ἐπ.

⁵) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΥ, ἐνθ' ἀν., 34.

⁶) Ὁ πολὺς Zachariae v. Lingenthal παρὰ τὴν σοφίαν του καὶ τὴν δαψιλῆ καὶ ἐπιμελεστάτην χρησιμοποίησιν πασῶν τῶν τότε ἐκδεδομένων πηγῶν, ἔτι δὲ καὶ γνωστῶν εἰς αὐτὸν ἀνεκδότων τοιούτων, εἰς τὸ ἔργον του τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνο-ρωμαϊκοῦ δικαίου* δὲν ἠδυνήθη νὰ δώσῃ συνθετικὴν εἰκόνα τοῦ ἐφαρμοζομένου δικαίου. Αὐτὸ ἀποτελεῖ ἱστο-

Είναι πρόδηλον, ὅτι ἐκεῖνα πρὸς τὰ μᾶς παρεῖχον πρὸς τοῦτο οὐσιωδεστάτην καὶ ἀσφαλεστάτην βοήθειαν εἶναι τὰ νομικὰ ἔγγραφα, τὰ νοταριακὰ καὶ αἱ δικαστικαὶ ἀποφάσεις τῶν κριτηρίων, ἰδιαιτέρως τῶν τοπικῶν.

Τὰ νοταριακὰ ἔγγραφα εἶναι κυρίως τὰ εἰκονίζοντα τὸν νομικὸν βίον μιᾶς μικρᾶς ἢ μεγάλης περιφερείας. Οἱ συμβαλλόμενοι καταρτίζοντες εἴτε τὰ προικοσύμφωνά των, εἴτε τὰς διαθήκας των, εἴτε τὰς ἀγροτικὰς συμβάσεις των ἢ ἄλλας τοιαύτας τοῦ καθημέραν βίου, εἴτε λύοντες συμβιβαστικῶς ἢ διαιτητικῶς τὰς διαφοράς των εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ κατὰ τὴν κοινὴν πεποίθησιν δίκαιον, δηλαδή τὸ ζῶν δίκαιον, καὶ αὐτὸ ἐφήρμοζον.

Ἄλλως τε, ὥς πρὸς τὸ ἐπίσημον δίκαιον, πρέπει νὰ μὴ λησμονῇται ὅτι τὰ ἔντυπα ἦσαν τότε ἄγνωστα. Ἡ διὰ χειρογράφων διάδοσις, ἰδίᾳ ἔξω τῆς Βασιλίδος καὶ τῶν μεγάλων κέντρων, τοῦ κειμένου τῶν νόμων καὶ τῶν νομικῶν συγγραφῶν ἦτο εἰς ἄκρον περιορισμένη, ἂν μὴ ἀνύπαρκτος¹. Τὸ δὲ κυριώτερον ὅτι ὁ τύπος τοῦ κράτους, ὥς προελέχθη, δὲν ἠδύνατο νὰ χαλιναγωγῇ καὶ ν' ἀποτελῇ τὸν ὁδηγὸν πρὸς δημιουργίαν νομικῶν καταστάσεων. Ὅταν δι' αὐτοὺς τούτους τοὺς δικαστάς, καὶ δὴ διὰ τὸν ἀνώτατον δικαστὴν βασιλέα ἢ τήρησις τοῦ νόμου δὲν ἀπετέλει ὑποχρέωσιν ἐπιτακτικὴν, ἀλλὰ εἰς τοῦτον συχνὰ ὑπεκαθίστων τὴν ἰδίαν των κρίσιν, πῶς ἦτο δυνατόν οἱ νόμοι μὲ περιεχόμενον ἐν πολλοῖς κανόνων παλαιῶν εἰς κλῆμα μεταβεβλημένον ν' ἀποτελέσουν τὸν μοναδικὸν ἢ, ἔστω, τὸν κύριον σπόρον πρὸς δημιουργίαν νομικῆς ζωῆς;

Ὅθεν, ἦτο φυσικόν, τὸ ἔθιμον ν' ἀποτελῇ τὴν προέχουσαν μορφήν τοῦ δικαίου, ὥς εὐπλαστον προῖόν τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ, εὗρισκομένου ἐν ἐπιγνώσει τῶν ἀναγκῶν του, ἃς ὁ νόμος δὲν ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐξυπηρετήσῃ.

Ἀλλὰ τὰ μέχρι σήμερον γνωστὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἢ κυρία αὕτη καὶ ἄμεσος πηγὴ γνώσεως τῶν νομικῶν καταστάσεων, καὶ ἔμμεσος, ἀλλ' ἀσφαλὴς τοιαύτη τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου, εἶναι, δυστυχῶς, ἐλάχιστα, ἐπὶ πλεόν δὲ καὶ τοπικῶς περιορισμένα.

Ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῶν χρόνων ἐκείνων ἀναμένει ἐναγω-

ρίαν τοῦ ἐπισήμου δικαίου μετὰ μνείας τῶν προκυπτόντων ἐκ τῶν εἰς τὴν διάθεσίν του πηγῶν ἀντιθέτων νομικῶν ἐθίμων, ὅχι ὅμως ἱστορίαν καὶ τοῦ παραλλήλως ἰσχύσαντος ἐθιμικοῦ δικαίου, τοῦτο δέ, προφανῶς, ἐκ τῆς ἐνδεείας πηγῶν.

¹) Ἐκλογή, Προοίμ. «... ἐν πολλαῖς βίβλοις τὰ ὑπὸ τῶν προβεβασίλευκόντων νεομοθετημένα ἐγγεγράφθαι γινώσκοντες, καὶ τοῖς μὲν δυσδιάγνωστον τὸν ἐν αὐτοῖς περιεχόμενον νοῦν, τοῖς δὲ καὶ παντελῶς ἀδιάγνωστον καὶ μάλιστα τοῖς ἔξω τῆς Θεοφυλάκτου ταύτης καὶ βασιλίδος ἡμῶν πόλεως...». Ἐκ τῆς περικοπῆς ταύτης τοῦ Προοιμίου τῆς Ἐκλογῆς ἐξάγεται πρὸς τούτοις ἐμμέσως καὶ ἡ ἑλλειψις ἔξω τῆς Κωνσταντινουπόλεως νομικῶν ὡς συνηγόντων.

νίως τὸν ιστοριοδίφην νὰ τῆς ἀποκαλύψῃ, ἐὰν ὑπάρχουν, καὶ νὰ τῆς τὰ φέρῃ εἰς φῶς, διότι ἄνευ αὐτῶν δὲν δύναται νὰ προχωρήσῃ.

Κάθε ἐμφανιζόμενον νέον τοιοῦτον ἔγγραφον εἶναι ἀνεκτιμήτου ἀξίας ὅσον-
δήποτε μικρὰ καὶ ἐὰν εἶναι ἡ συμβολή του.

ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ. Τὴν ἀμήχανον ταύτην θέσιν τοῦ ἱστορικοῦ τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς προηγουμένης περιόδου ἔρχεται νὰ καταστήσῃ ἔτι δυσχερεστέραν ἡ περίοδος τῆς Φραγκοκρατίας.

Αὕτη δὲν ἀποτελεῖ μίαν ἀπὸ τὰς συνήθεις ξενικὰς κατακτήσεις, ἀλλὰ παρουσιάζει ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ προσδίδοντα εἰς αὐτὴν ἰδιομορφίαν πολὺ πρωτότυπον.

Οἱ ἐπιδρομεῖς ἀπετελοῦντο ἀπὸ παντοῖα ἀνομοιογενῆ στοιχεῖα, συνδεόμενα πρὸς ἄλληλα ἁπλῶς διὰ τοῦ κοινοῦ πόθου ἱκανοποιήσεως φιλοδοξιῶν καὶ κτήσεως πλούτου, καὶ ἐκ τῶν ὁποίων μόνον ἡ Βενετία ἀπετέλει κράτος ὀργανωμένον. Οἱ λοιποὶ ἦσαν ἐντολοδόχοι διαφόρων μεγάλων φεουδαρχῶν ἢ δευτερεύοντες φεουδάρχαι καὶ μεμονωμένοι στρατιωτικοὶ τυχοδιῶνται, προερχόμενοι ἐκ διαφόρων ἡγεμονιῶν τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης.

Καὶ ἡ μὲν Βενετία λαβοῦσα τὴν ἐκ τῆς διανομῆς τῆς λείας μερίδα τῆς ἐφ' ὠρισμένων Ἑλληνικῶν χωρῶν, ἀπεσχίσθη τῶν συναγωνιστῶν τῆς, διοικοῦσα αὐτοτελῶς καὶ αὐτογνωμόνως ὅσα τμήματα ἐκ τῶν παραχωρηθέντων εἰς αὐτὴν κατέλαβεν. Οἱ λοιποὶ στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν σταυροφόρων, προερχόμενοι ἐκ πάσης γωνίας τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καὶ εἰς οὐδένα πρότερον πολιτικὸν δεσμὸν μετ' ἀλλήλων εὕρισκόμενοι, νῦν τὸ πρῶτον συγκροτοῦνται πολιτικῶς εἰς αὐτοκρατορίαν ἀμιγοῦς φεουδαλικῆς μορφῆς ὑπὸ τὸν παρ' αὐτῶν ἐκλεγέντα Γάλλον Αὐτοκράτορα τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Τοιοῦτοτρόπως, καὶ ἡ ἐξέλιξις τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου διάφορον ὁδὸν ἠκολούθησεν εἰς τὰ βενετοκρατηθέντα μέρη ἀπὸ τῶν λοιπῶν, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον ἡ Βενετία ἦτο καὶ ξένη πρὸς τὸν φεουδαλισμόν.

α) *Φραγκοκρατούμεναι περιοχαί.* Καὶ ὅτι μὲν οἱ Φράγκοι πρὸς ὀργάνωσιν τοῦ ἀρτισυστάτου κράτους τῶν υἱοθέτησαν κράμα ἐκ τῶν εἰς τὴν Δύσιν κρατούντων φεουδαλικῶν θεσμῶν τροποποιημένων συμφώνως πρὸς τὰς ἀνάγκας τῶν, δὲν γεννᾶται ζήτημα, ἀλλ' οὔτε ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὸν ἱστορικὸν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς περιόδου ταύτης, εἰμὴ ἐφ' ὅσον οὗτοι εἶχον ἐφαρμογὴν ἢ ἐπιρροὴν καὶ ἐπὶ τῶν δουλωθέντων. Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον προεχόντως ἐνδιαφέρει τοῦτον ἀμέσως εἶναι, ποῖον δίκαιον καθώρισαν οἱ κατακτηταὶ διὰ τοὺς κατακτηθέντας Ἕλληνας καὶ ποῖον πράγματι ἐφηρμόζετο ὑπ' αὐτῶν.

Αί πληροφορίες τὰς ὁποίας ἔχομεν σχετικῶς μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο ἀνάγονται εἰς τὴν 14ην ἑκατονταετηρίδα, ἥτοι ἀπέχουν ἓνα αἰῶνα καὶ πλέον ἀπὸ τῆς φραγκικῆς κατακτήσεως, καὶ προέρχονται ἀπὸ ἀνώνυμον, λίαν πιθανῶς, γασμοῦλον στιχουργόν. Κατ' αὐτὸν οἱ Φράγκοι κατακτιηταὶ υἱοθέτησαν τὴν ἐπικρατοῦσαν τότε ἀκόμη ἀρχὴν τῆς προσωπικότητος τῶν νόμων, καὶ ἅμα τῇ καταλήψει ἐπέτρεψαν εἰς τοὺς κατακτηθέντας τὴν διατήρησιν τοῦ προϋφισταμένου δικαίου των, εἰδικῶς δὲ τοῦ ἐθιμικοῦ¹, ἥτοι τοῦ δικαίου ἐκείνου τὸ ὁποῖον, ὥς εἶδομεν ἀνωτέρω, πολὺ ὀλίγον γνωρίζομεν.

Ὡς πρὸς τοὺς Φράγκους, δεδομένου ἅρ' ἐνὸς μὲν ὅτι ὁ φεουδαλισμὸς ἐν τῇ Λύσει εἶχε δημιουργήσει ἀτελείωτον ποικιλίαν νομικῶν ἐθίμων², ἅρ' ἑτέρου δὲ ὅτι οἱ σταυροφόροι προήρχοντο ἐκ διαφόρων χωρῶν τῆς λατινικῆς Δύσεως (Γάλλοι, Φλαμανδοί, Γερμανοί, Λομβαρδοὶ κλπ.), εἶναι πρόδηλον ποίαν πολυμορφίαν δικαίου ἔφερον μεθ' ἑαυτῶν, καὶ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὗτοι κατ' ἀναπόδραστον ἀνάγκην θὰ ἐμερίμνησαν περὶ τοῦ καθορισμοῦ, ἔστω καὶ ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἐνὸς κοινοῦ δικαίου, τὸ ὁποῖον θὰ τοὺς διεῖπεν³.

Ἀνεξαρτήτως τῆς ἀβεβαιότητος, ἐὰν τὸ δίκαιον τοῦτο κατεστρώθῃ ἀμέσως ἐγγράφως⁴, ἀξίαν ἐν προκειμένῳ ἔχει ὅτι περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς ἔγγραφος διατύπωσις αὐτοῦ γενομένη τὸ πρῶτον τρίτον τοῦ 14ου αἰῶνος (1303-1330⁵) ὑπὸ ἀγνώστου πρακτικοῦ, ἢ γνωστῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα Assises de Romanie⁶, ἥτις οὐδὲν ἔχει τὸ δογματικόν, ἀλλ' εἶναι ἔργον μᾶλλον διδακτικόν.

Περιέργως ἡ ἔρευνα τοῦ δικαίου τούτου ἡμελήθη, ὥς μὴ ὤφειλεν, ὑπὸ τῶν ἀρμοδιωτέρων δι' αὐτὴν ἱστορικῶν τοῦ δικαίου τῆς Δύσεως. Σημειωτέον δὲ ὅτι

¹) *Ἑλλήν. Χρονικὸν τοῦ Μορέως* (ἔκδ. Π. Καλονάρου), στ. 2095. Π. ΖΕΠΟΥ, *Τὸ δίκαιον εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, εἰς *Ἑπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ΙΗ' (1949), 213. Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ναξιακὰ νοταριακὰ ἔγγραφα τῶν τελευταίων χρόνων τοῦ δουκάτου τοῦ Αἰγαίου* (Ἀθήναι, 1951), 115, 118. - *Τὸ Χρονικὸν* ἀναφέρει: «... τὰ συνήθειά μας, τὸν νόμον τῶν Ρωμαίων». «Νόμος τῶν Ρωμαίων» δὲν σημαίνει τὸ ρωμαϊκὸν δίκαιον, ἀλλὰ τὸ «δίκαιον τῶν Ἑλλήνων», διότι τότε Ρωμαῖοι ἐκαλοῦντο οἱ Ἕλληνες (αὐτόθι, στ. 794-797).

²) MALÉCOT et BLIN, *Précis de droit féodal et coutumier*, (Paris), IX.

³) Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, ἔνθ' ἀν., 115-117.

⁴) Α. ΑΔΑΜΑΝΤΙΟΥ, *Τὰ Χρονικὰ τοῦ Μορέως*, εἰς *Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας*, V' (1903), 667-8. - G. RECOURA, *Les Assises de Romanie* (Paris 1930), 40 ἐπ.

⁵) RECOURA, ἔνθ' ἀν., 45 ἐπ.

⁶) Ἡ τελευταία καὶ ἀρίστη κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ κειμένου αὐτῶν μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ ἀξιολόγου εἰσαγωγῆς εἶναι ἡ τοῦ G. RECOURA, ἔνθ' ἀν. Πρὸ τινος ἐξεδόθη καὶ ἀγγλικὴ μετάφρασις τῶν Ἀσσιζῶν μεθ' ὑπομνήματος ὑπὸ τοῦ P. W. TOPPING, *Feudal Institutions as revealed in the Assises of Romania the Law code of Frankish Greece* (Philadelphia, 1949).

αὕτη θὰ διηυκόλυνεν ἴσως τὴν γνῶσιν καὶ τοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων τῆς ἐπο-
χῆς ἐκείνης ἀπὸ νομικὰ ἔγγραφα σωζόμενα εἰς γαλλικὰ δημόσια ἀρχεῖα ἢ ἀρχεῖα
ἀπογόνων τῶν κατακτητῶν.

Εἶναι γενικῶς ἀνεγνωρισμένον ὅτι αἱ Assises de Romanie διακρίνονται διὰ
τὴν πρωτοτυπίαν των. Βεβαίως εἶναι ἐπηρεασμένοι ἐκ τῶν ἐθίμων τῆς Καμπανίας ¹
— πρᾶγμα φυσικόν, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τῆς καταγωγῆς τῶν πρώτων Πριγκί-
πων τοῦ Μορέως —, ἀλλὰ δὲν συνετάχθησαν κατὰ μίμησιν αὐτῶν. Οἱ συντάκται
των ἀπέβλεψαν κυρίως εἰς τὰς καινοφανεῖς καὶ ἰδιορρύθμους ἀνάγκας τῆς συγ-
κροτήσεως καὶ συγκρατήσεως τῆς κυριαρχίας ἐπὶ τῆς κατακτηθείσης χώρας.

Ὅπως δὲ διὰ τὸν ἱστορικὸν τοῦ δικαίου τῆς περιόδου ταύτης τὸ Liber
Consuetudinum τοῦτο δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ κατ' ἀρχὴν ὡς κυρία πηγὴ τοῦ
Ἑλληνικοῦ δικαίου. Ἐφ' ὅσον ἐγένετο δεκτὸν ὅτι οἱ κατακτηταὶ ἐπέτρεψαν εἰς
τοὺς κατακτηθέντας Ἑλληνας, ὅπως αἱ σχέσεις των διέπονται ὑπὸ τοῦ ἰδίου των
ἐθιμικοῦ δικαίου, αἱ δὲ Assises de Romanie ἐρρύθμιζον κυρίως τὰς σχέσεις τῶν
κατακτητῶν, τὸ προέχον ζήτημα διὰ τὸν ἱστορικὸν εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ κατὰ τὴν
κατάκτησιν ἐθιμικοῦ δικαίου τῶν κατακτηθέντων, ἔπειτα δὲ ποία ὑπῆρξεν ἡ ἐπί-
δρασις τοῦ δικαίου τῶν κατακτητῶν ἐπὶ τοῦ τῶν ὑποδουλωθέντων.

Εἶναι αὐτονόητον, ὅτι ἡ κατάκτησις ἐγέννησε νέας καταστάσεις. Ἡ συμβίω-
σις ἐπέφερεν ἐπιμιξίαν μεταξὺ κατακτητῶν καὶ κατακτηθέντων, παρήχθησαν ἔννο-
μοι σχέσεις μεταξὺ τούτων, διεπομένων ὑπὸ διαφόρου δικαίου, ἔτι δὲ ἀνεφάνη-
σαν καὶ νέαι σχέσεις ἔχουσαι ἀνάγκην ῥυθμίσεως. Ἐπιπροσθέτως, ἐὰν ἡ ἐφαρ-
μογὴ καὶ αὐτοῦ τοῦ ἐντελοῦς τὴν μορφήν νόμου οὐδέποτε εἶναι πιστὴ καὶ ἀκρι-
βής, πόσον μᾶλλον τοῦτο ἐκτείνεται ἐν προκειμένῳ, ὅπου ἡ παραδοθεῖσα εἰς
ἡμᾶς ἔγγραφος πηγὴ δικαίου, αἱ Ἀσσιζαι, εἶναι χασματικὴ καὶ συντεταγμένη κατὰ
τρόπον πᾶν ἄλλο ἢ ὑποδειγματικόν; Καθρέπτης τοῦ τελευταίου τούτου εἶναι αὐτὸ
τὸ κείμενόν των, μὲ τὰς μαρτυρουμένας ἐν αὐτῷ ἀμφισβητήσεις περὶ τῆς ἐρμη-
νεύσεως διαφόρων διατάξεών του.

Ὅθεν, ἐρωτᾶται, διὰ ποίων κανόνων δικαίου ἐπληρώθησαν τὰ χάσματα καὶ
τὰ κενὰ ταῦτα; Πῶς ἐγένετο ἡ ἐξέλιξις τοῦ δικαίου; Ἐλαμβάνετο πρὸς τοῦτο νο-
μοθετικὴ μέριμνα ὑπὸ τῶν δεσποτῶν ἢ, ὅπερ τὸ πιθανώτερον, ἐπλήροτο αὕτη
ἐθιμικῶς, καὶ διὰ τίνων κανόνων;

Τῆς περιόδου ταύτης οὐδὲν ἄλλο, πλὴν τῶν Ἀσσιζῶν, νομοθετικὸν κείμε-
νον ἢ συλλογὴ ἐθίμων περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς. Ἡ νομολογία τῶν διαφόρων δικα-
στηρίων (*κουρτῶν* κλπ., *τοπικῶν* *κριτηρίων*) εἶναι τελείως ἄγνωστος. Οὐδὲν σχεδὸν

¹) K. HOFF, Geschichte Griechelands, εἰς ERSCH καὶ GRUBER, Allgemeine
Enkyklopädie, 85 (Leipzig, 1867), 269. RECOURA, ἔνθ' ἂν, 41-42.

περὶ αὐτῶν μνημεῖον ἔχει ἔλθει εἰς φῶς. Ἐπίσης τότε ἦτο ἀνύπαρκτος νομικὴ ἐπιστήμη ἐν Ἑλλάδι, ὥστε οὔτε νομικὰς συγγραφὰς δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν. Οὕτω δὲ εἵμεθα εἰς πηγὰς πολὺ πτωχότεροι τῆς βυζαντινῆς περιόδου.

Κατ' ἀκολουθίαν, ὥς μόνη σχεδὸν καὶ πολύτιμος πηγὴ ἀπομένουν τὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἀλλὰ τὰ ἐκδοθέντα τοιαῦτα ἔγγραφα εἶναι ἐλάχιστα, τελείως ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ μᾶς πληροφορήσουν ἱκανοποιητικῶς. Οὐχ ἦτον ὅμως τὰ ἐκ τούτων γνωστὰ καὶ ἡ προέλευσίς των μᾶς δίδουν ἐνδείξεις ὅτι πρέπει νὰ σώζονται καὶ ἄλλα.

Εἰς τὰ ἔγγραφα δὲ ταῦτα ὥς πηγῆς δεόν νὰ δοθῇ ἀκόμη μεγαλυτέρα σημασία, ἐὰν σκεφθῇ τις ὅτι ἡ λατινικὴ κυριαρχία εἶχεν ἀνομοίαν τύχην εἰς τὰς διαφοροὺς Ἑλληνικὰς περιοχάς. Εἰς ἄλλας τούτων ὁ βίος τῆς ὑπῆρξε πολὺ βραχύς, εἰς ἄλλας διήνυσε μακρότερον σχετικῶς διάστημα χρόνου, ἐπὶ πλεόν δὲ συνέβησαν εἰς αὐτὰς ἐν τῷ μεταξὺ διάφοροι ἄλλαι βραχύβιοι ἐναλλαγαὶ ἄλλων Φράγκων κυριάρχων (Καταλανῶν κλπ.), αἵτινες ἐπέφερον, ὥς εἰκός, νέας ἀναταραχὰς καὶ εἰς τὸ δίκαιον, καὶ ἐν γένει ἀπὸ τῆς λατινικῆς κατακτίσεως μέχρι τῆς βυζαντινῆς παλινορθώσεως καὶ ἀπὸ ταύτης μέχρι τῆς τουρκικῆς ὑποδουλώσεως ἡ Ἑλλὰς ἔζησεν ἐν μέσῳ συνεχῶν πολέμων καὶ ἐπαναστάσεων.

Τοιοιτοτρόπως ὁ ἱστορικὸς τοῦ δικαίου εὐρίσκεται ἐστερημένος παντὸς ἀξιολόγου στηρίγματος διὰ νὰ συνθέσῃ τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου καὶ τῆς περιόδου ταύτης καὶ παραμένει μὲ τὰς χεῖρας κενάς.

β') *Βενετοκρατούμεναι περιοχαί.* Ἀπὸ τῆς λατινικῆς Αὐτοκρατορίας πρέπει νὰ διαχωρίσωμεν τὴν μερίδα τῆς Βενετίας, ὅσῃν πράγματι κατέλαβεν αὕτη, διότι ἡ Βενετία ἦτο κράτος συγκεκροτημένον ἤδη, εἶχεν ἰδίαν μητροπολιτικὴν νομοθεσίαν, ἀποχωρισθεῖσα δὲ τῆς νεοσυστάτου αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως διώκει ἀνεξαρτήτως τὰς ἰδίας τῆς κτήσεις (Κρήτην, Μεθώνην, Κορώνην κλπ., ἔπειτα δὲ κατὰ τὸν 14ον καὶ ἐφεξῆς αἰῶνας καὶ τὰς Ἰονίους Νήσους), ἔχουσα καθωρισμένην καὶ ἀνεπτυγμένην ἀποικιακὴν πολιτικὴν.

Αὕτη εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ διακρίνῃ καὶ νὰ ἐκτιμᾷ τὰ ὠφελήματα, τὰ ὅποια ἠδύνατο νὰ τῆς προσπορίσῃ ἕκαστος κατακτώμενος τόπος, ἐγνώριζε δὲ νὰ ἐκλέξῃ καὶ νὰ ἐφαρμόσῃ τὰ κατάλληλα διοικητικὰ μέτρα, ὥστε νὰ καρπῶται τούτους εἰς τὸ maximum. Τὸ ἐφαρμοζόμενον ὑπὸ τῆς Βενετίας σύστημα ἐπὶ τῶν κτήσεών της δὲν ἐρρουθμίζετο ἐκ τῶν προτέρων ὁμοιομόρφως δι' ὅλα τὰ προσαρτώμενα μέρη, ἀλλὰ κατόπιν ἐπισταμένης μελέτης καὶ ἐκτιμήσεως τῶν τοπικῶν συνθηκῶν προέβαινεν αὕτη εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ προσιδιάζοντος εἰς ἑκάστην κτήσιν συστήματος διοικήσεως, τοῦτο δὲ ἴσχυε καὶ ὥς πρὸς τὸ δίκαιον. Τὴν ἀρχὴν τῆς

προσωπικότητος τῶν νόμων δὲν νύθεται, εἰμὴ ὅσάκις δὲν ἡδύνατο νὰ πράξῃ ἄλλως. Ἡ ἰσχὺς τοῦ δικαίου τῶν κατακτωμένων ἀνεγνωρίζετο ὑπὸ τῆς Βενετίας μόνον ἐὰν λόγοι πολιτικῆς σκοπιμότητος ἢ ἀνάγκη τῆς ἐπέβαλε τὴν διατήρησίν του.

Διὰ τὴν εἰσαγωγὴν δὲ τοῦ ἰδίου τῆς δικαίου, ὅπου ἔκρινε τοῦτο συμφέρον, δὲν παρέλειπε νὰ πράξῃ πᾶν τὸ δυνατόν διὰ νὰ τὸ ἐπιτύχῃ, πράγμα τὸ ὁποῖον καὶ κινώρθωνε χεῖρις εἰς τὸ ἄριστον σύστημα διοικήσεως, ὅπερ διέθετε, καὶ τὴν οργανωτικὴν τῆς ἰκανότητα. Τοιουτοτρόπως εἰς τὴν Κρήτην καὶ τὰς Ἰονίους Νήσους, ἡ διατήρησις τῆς κατοχῆς τῶν ὁποίων τὴν ἐνδιέφερε μεγάλως, ἐφρόντισεν ὅχι μόνον νὰ ἐγκαταστήσῃ Βενετοὺς ἀποίκους, ἀλλὰ νὰ θεμελιώσῃ καὶ ἴδιον πλήρες διοικητικὸν σύστημα μὲ ὑπαλλήλους Βενετούς, οὕτως ὥστε εἰσαγαγοῦσα εἰς αὐτὰς τὴν βενετικὴν νομοθεσίαν¹ ἦτο εἰς θέσιν νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν ἐφαρμογὴν τῆς, ἔχουσα ἰδίους δικαστάς, ἰδίους συμβολαιογράφους κλπ., ἐκδίδουσα δέ, ὅσάκις παρίστατο ἀνάγκη, καὶ νέας νομοθετικὰς διατάξεις καὶ ἀσκούσα ἀδιαλείπτως ἐπὶ τῶν δημοσίων ἀρχῶν καὶ ὑπηρεσιῶν τῶν ἀποικιῶν τῆς συνεχῇ καὶ ἄμεσον ἔλεγχον.

Κατόπιν τούτων εἶναι ἐπόμενον τὸ βενετικὸν δίκαιον νὰ ἐπιτύχῃ ἐκεῖ τὴν ἐπικράτησίν του εἰς εὐρείαν ἔκτασιν.

Καὶ διὰ μὲν τὰς Ἰονίους Νήσους, αἵτινες δὲν ἐγνώρισαν πράγματι τουρκικὴν κατάκτησιν, ἀλλὰ τοιαύτας ἄλλων προηγμένων κρατῶν, ἔχουν δὲ διασωθῇ τὰ ἀρχεῖα τους κατὰ μέγα μέρος εἰς τὰς μεγαλυτέρας ἐξ αὐτῶν², εἶναι σχετικῶς εὐχερὴς ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως τοῦ δικαίου των, ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν τῆς δημοσιεύσεως τῶν ἀπαιτουμένων πρὸς τοῦτο ἐγγράφων. Ἐπίσης καὶ ἐκ τῆς Κρήτης χάρις εἰς τὸν Φραγκίσκον Μοροζίνη³ διεσώθησαν καὶ ἀπόκεινται εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας τὰ ἀρχεῖα τῆς βενετικῆς διοικήσεως τῆς, ἐν οἷς καὶ οἱ νοταριακοὶ κώδικες τῶν ἐν αὐτῇ διωρισμένων νοταρίων ὑπὸ τῆς βενετικῆς πολιτείας⁴, γεγραμμένοι ἄλλοι εἰς λατινικὴν ἢ βενετικὴν γλῶσσαν, ἄλλοι δὲ

¹) Ὡς πρὸς τὴν Κρήτην βλ. E. BARBARO, *Legislazione Veneta. I Capitolari di Candia* (Venezia, 1940), 6-7, 24, 64, ὡς πρὸς δὲ τὰς Ἰονίους Νήσους I. ΙΔΡΩΜΕΝΟΥ, *Περὶ τῆς ἐν Ἑπτανήσῳ ἀφομοιώσεως πρὸς τοὺς νόμους τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου καὶ περὶ τῶν πηγῶν τοῦ Ἰονίου δικαίου* (Κέρκυρα, 1879), 25, εἰδικῶς δὲ τὴν Κέρκυραν καὶ G. RECOURA, *ἐνθ' ἀν.*, 49-50.

²) Ἀτυχῶς, οἱ σεισμοὶ τῆς Ζακύνθου τοῦ ἔτους 1953 κατέστρεψαν τὸ Ἀρχιεπιτολίδιον τῆς, ὅπερ ἦτο ἐν τῶν πολυτιμωτέρων καὶ πληρυστέρων τῶν Ἰονίων Νήσων.

³) Οὗτος ὡς Capitano generale da mar ὀλίγον πρὸ τῆς κατὰ τὸ ἔτος 1669 καταλήψεως τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν Τούρκων εἶχε διατάξῃ τὴν μεταφορὰν τῶν ἀρχείων τῆς νήσου εἰς Βενετίαν (βλ. P. S. LEICHT, *Documenti di Candia veneziana del secolo XVI* (Estratto dal vol. XXV della *Rivista di Storia del diritto Italiano* (Verona, 1952), 173).

⁴) Περὶ τῶν εἰς τὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας ἀποκειμένων νοταριακῶν κωδίκων καὶ ἐγγράφων ἐκ Κρήτης ἐδημοσίευσεν ὁ Κ. ΘΕΟΤΟΚΗΣ *κατάλογον* εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τοῦ

εἰς ἑλληνικὴν. Οὕτω δὲ θὰ εἴμεθα εἰς θέσιν, ὅταν ἴδουν οὗτοι τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος, νὰ παρακολουθήσωμεν τὸ ἐν Κρήτῃ ἰσχύον καὶ ἐφαρμοζόμενον δίκαιον. Λέγομεν, ὅταν δημοσιευθοῦν, διότι καὶ τὰ ἔγγραφα ταῦτα, καίτοι εἶναι γνωστὸν ποῦ εὐρίσκονται, ἐν τούτοις μέχρι σήμερον μόνον δύο νοταρίων ἔχουν ἐκδοθῇ *σχεδιάσματα*, καὶ αὐτὰ ὅχι ἐκ τῶν γραφέντων ἑλληνιστί¹. Ἐκ τῶν ἑλληνιστὶ γεγραμμένων ἐδημοσιεύθησαν μέχρι τοῦδε ὠρισμένα μόνον νοταριακαὶ πράξεις, ἀφορῶσαι εἰδικῶς περιουσιακὰς σχέσεις τῆς παρὰ τὴν Νεάπολιν τῆς Κρήτης Μονῆς τοῦ Ἀρετίου², καὶ τινες ἄλλαι εὐάριθμοι³.

Διὰ τὰ λοιπὰ βενετοκρατηθέντα μέρη τῆς Ἑλλάδος δὲν συμβαίνει τὸ ἴδιον. Οὔτε ἡ βενετικὴ κυριαρχία ὑπῆρξεν εἰς αὐτὰ μακροχρόνιος καὶ συνεχής, οὔτε ἡ Βενετία ἀπόκισεν αὐτὰ συστηματικῶς δι' ἰδίων πολιτῶν, ὥστε εἶναι εὐλογον νὰ διετηρήθῃ εἰς ταῦτα ἐν ἰσχύι κατ' ἀξιόλογον μέρος τὸ Ἑλληνικὸν τῶν μερῶν τούτων δίκαιον. Καὶ ναὶ μὲν τὰ ἀρχεῖα τῶν τελευταίων τούτων μερῶν τῆς ἐποχῆς τῆς βενετοκρατίας δὲν διεσώθησαν συγκεκροτημένα, ἀλλὰ μόνον μεμονωμένα νομικὰ ἔγγραφα προερχόμενα ἐξ αὐτῶν, οἷοσδήποτε ὅμως καὶ ἐὰν εἶναι ὁ ἀριθμὸς τῶν διασωθέντων, πάντως παρίσταται ἀνάγκη ἐρεῦνης εἰς τὸ ἀπέραντον Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ δημοσίευσιν αὐτῶν, ἐφ' ὅσον μάλιστα στερούμεθα παντελῶς ἄλλων τοιούτων ἐγγράφων τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Ἐξ ἄλλου, τὸ βενετικὸν δίκαιον ὅχι μόνον δὲν εἰσῆχθη ἢ εἰσαχθὲν δὲν ἐπεκράτησεν εἰς ὅλας τὰς ἐν Ἑλλάδι βενετικὰς κτήσεις, π.χ. λόγω τῆς βραχείας ζωῆς τῆς βενετικῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ καὶ ὅπου τοῦτο κατωρθώθη νὰ ἐπικρατήσῃ εἰς με-

εἰς τὴν ἐρευναν τῶν μνημείων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρχεῖῳ τοῦ Βενετικοῦ Κράτους (Κέρκυρα, 1926), ὃν ἀντέγραψε μετ' ἀνακριβειῶν καὶ παραλείψεων ἐκ τῆς *Statistica degli atti custoditi nella sezione notarile* τοῦ Ἀρχείου τούτου (Venezia, 1886).

¹) Ἐκ τῶν πρωτοκόλλων τῶν βενετῶν νοταρίων τῆς Κρήτης ἐξεδόθησαν τὸ τοῦ Pietro Scardon τοῦ ἔτους 1271 ὑπὸ τοῦ ANTONINO LOMBARDO (Torino, 1941), καὶ τὸ τοῦ Benvenuto de Brixano τῶν ἐτῶν 1301-1302 ὑπὸ τοῦ RAIMONDO MOROZZO DELLA ROCCA (Venezia, 1950), περιέχοντα ἀμφότερα *σχεδιάσματα* (imbreviature), οὐδὲν δ' ἑλληνιστὶ γεγραμμένον. Εἰρήσθω, ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ ἀρκετοὶ ἐκ τῶν νοταρίων τῆς Κρήτης ἦσαν εἰς θέσιν νὰ γράφουν εὐχερῶς τὰς πράξεις τῶν τόσον ἰταλιστί, ὅσον καὶ ἑλληνιστί. Διὰ τοῦτο εἰς κώδικας τοῦ ἰδίου νοταρίου εὐρίσκομεν ἄλλας πράξεις τοῦ γεγραμμένας εἰς βενετικὴν διάλεκτον καὶ ἄλλας εἰς ἑλληνικὴν ἀναμίξ. Ἐπίσης ἀνεύρομεν εἰς τὸ ἴδιον Ἀρχεῖον καὶ *σχεδιάσματα* (imbreviature) ἑλληνιστὶ γεγραμμένα.

²) Ὑπὸ ΣΤ. ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ, εἰς περιοδ. *Χριστιανικὴ Κρήτη* Α', (Ἡράκλειον, 1912), 1 ἐπ.

³) Ὑπὸ Κ. ΣΑΘΑ, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, ΣΤ', ριδ' - ριστ' καὶ 654 - 699, ΑΝΔΡ. ΒΟΥΡΔΟΥΜΠΑΚΗ, εἰς *Χριστιανικὴν Κρήτην*, Β' (Ἡράκλειον, 1913), 339 ἐπ., τοῦ Ἀκαδημαῖκου Ι. ΚΑΛΛΙΤΣΟΥΝΑΚΙ εἰς *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τ. 3 (1928), 483 - 519, καὶ τινῶν ἄλλων σποραδικῶς, ὡς λ.χ. ὑπὸ MIKLOSICH et MÜLLER, *Acta*, III, 264.

γάλην ἔκαστιν, ὥς λ.χ. ἐν Κρήτῃ, εἶναι εὐνόητον, ὅτι τοῦτο δὲν ἐπετεύχθη ἀμέσως, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ. Ἦτο φυσικὸν τὸ ἐγγώριον Ἑλληνικὸν δίκαιον ν' ἀντιστιῇ μέχρις ἐνὸς σημείου. Κατ' ἀκολουθίαν, καὶ ἐπ' αὐτοῦ θὰ παράσχουν ἄμεσον βοήθειαν τὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Βεβαίως, τὸ γεγονὸς τῆς ἀντιστάσεως τοῦ ἐγγωρίου δικαίου δύναται νὰ συναχθῇ ἐν τινι μέτρῳ ἐιμέσως καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, ὥς λ.χ. ἐξ ἐκδοθέντων νομοθετημάτων ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ, κυρίως ὅμως τὰ νομικὰ ἔγγραφα εἶναι ἐκεῖνα ἐκ τῶν ὁποίων θὰ προκύψῃ καὶ ἡ ἐμμονὴ εἰς ἐγγωρίους θεσμούς, ἀλλὰ καὶ τὸ ποῖοι ἦσαν οὗτοι, τὸ κυρίως ἐνδιαφέρον. Ἐπισκέψεις μου καὶ ἔρευνα εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας μοὶ παρέσχον ἐνδείξεις ὅτι καὶ εἰς αὐτὴν ἀκόμη τὴν Κρήτην, καὶ μάλιστα εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν σχετικῶς τῆς κατακτήσεως καὶ καθ' ἣν ὑπῆρχε μεγάλος ἀριθμὸς νοταρίων τῆς βενετικῆς πολιτείας εἰς ὅλας τὰς πόλεις αὐτῆς, ἐξηκολούθει ἡ σύνταξις καὶ ἰδιωτικῶν νομικῶν ἐγγράφων ὑπὸ κατωτέρων ὀρθοδόξων ἱερωμένων. Οὕτω, λ.χ. ἀνεύρομεν διαθήκην γυναικὸς τοῦ ἔτους πιθανῶς 1440, ἑλληνιστὶ γεγραμμένην καὶ ὑπογραφομένην ὑπὸ πέντε ὀρθοδόξων ἱερέων καὶ ἐνὸς «*διακόνου ταβουλαρίου*»¹.

¹) Τὴν διαθήκην ταύτην, ἥτις ἀπόκειται εἰς τὸ Archivio di Stato τῆς Βενετίας (Duca di Candia. Busta 2. Ducali e lettere ricevute. Caderni 19. 1441 Settembre - 1442 Giugno), κρίνομεν σκόπιμον νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα. Καίτοι δὲν φέρει ἔτος συντάξεως, οὐχ ἦττον ὅμως ἡ ὑπαρξίς της μεταξὺ τῶν ἐγγράφων τοῦ 1441 καθιστᾷ λίαν πιθανὸν ὅτι συνετάχθη κατὰ τὸ ἔτος 1440 ἢ ὀλίγα ἔτη πρότερον, ἦτοι ὑπερμεσούσης τῆς βενετοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Αὕτη ἐγγραφὴ ὑπὸ μιᾶς χειρὸς, ἔχει δὲ οὕτως:

Ἐγὼ Εκατερίνα ἡ Τερίβена λέγω διὰ τῆς παρούσης μου ἐπιτελευτίου διαθη(κης), ἵνα ὑπάρχει ἀπο τοῦ νῆν, ||² ἦν τινα ἠγνωσάσαμεν γηναι(κα) την Μαρίναν ἀπὸ τῆς ἐμ(ῆς) προικός, ἐλευθέρα πάσης δουλοσην(ης), ἐπειδὴ ἐδούλευσεν ||³ αὕτη (καὶ) πλέον τῆς τάξε(ως) ὁμοί(ως) λέγω, ἵνα δώσει ὁ ἀνὴρ μου πρὸς τὸ θεοφρούρητον κάστρον (ὑπέρπυρα) δέκα (καὶ) πρὸς ||⁴ τοὺς παρατυχόντας ἱερεῖς εἰς τὸ εὐχελαιὸν μου (ὑπέρπυρα) δέκαπεντε, ψυχικ(ῆς) μου ὀφελεί(ας) ἔνεκεν. Εἰ δὲν ποιήσει οὕτως, ||⁵ λέγω, ἵνα ἐπισπάσῃται τὰς ἀράς τῶν ἀγίων. Πολλῇ γὰρ ἡ ἐμῇ προῖξ καὶ ἐφθάρει ἅπασα παρὰ τοῦ ἀνδρός μου, (καὶ) ᾧ ἅντι ||⁶ πάσης τῆς προικός μου, ἵνα γένηται οὕτως ὡς διέταξάμην, (καὶ) λήψεται τὴν ἀπο θεοῦ) σίγχωρη(σιν). Εἰς γὰρ ἀσφαλειαν ἐγενετο ||⁷ τὸ παρων μου ἐπιτελευταῖον κατὰ τὴν ἰδ δεκευρίου (ἰνδικτιῶνος) Γ'.

||² + ἐγὼ ευτελ(ης) ἱερεὺς Θεοδωρος ὁ Αλυάτης.

||³ + ἱερεὺς Γεώργ(ιος) ὁ Μαυρόπου(λος)

||¹⁰ + ὁ ευτε(λης) ἱερεὺς Μανουήλ ὁ Τζαντήρης

||¹¹ + ευτε(λης) ἱερεὺς Μανουήλ Κριονερίτης.

||¹² + ὁ ευτε(λης) ἱερεὺς Μανουήλ ὁ Ἰσραήλ.

||¹³ — Διάκονος ταβουλάριος ὁ Αλυάτης —

Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, σημειοῦμεν ὅτι εἰς τὸ Κρατικὸν Ἀρχεῖον τῆς Βενετίας τὰ ἑλλη-

Τέλος καὶ ὑπὸ τῆς Βενετικῆς Δημοκρατίας ἐξεδόθησαν διατάξεις νομοθετικαὶ διὰ τὰς ἐν Ἑλλάδι κτήσεις της, ὡς καὶ διαταγαὶ τῶν εἰς ταύτας καθιδρυμένων βενετικῶν ἀρχῶν, περιέχουσιν κανόνας δικαίου ἀφορῶντας εἰς ὅλους σχεδὸν τοὺς κλάδους τοῦ δικαίου¹. Ἐκ τούτων ἔχει ἐκδοθῇ ἀριθμὸς τις ὑπὸ διαφόρων, ἐν οἷς καὶ τῶν ἡμετέρων Κ. Σάθα καὶ Κ. Θεοτόκη, ἀλλ' ἀνεπαρκῆς, ἐπὶ πλεον δὲ αἱ διατάξεις αὗται ὀλίγον μᾶς ἐξυπηρετοῦν, διότι δι' αὐτῶν εἰσάγεται νέον ξενικὸν δίκαιον, συνήθως βενετικόν, ἐνῶ ἡμεῖς ἐνδιαφερόμεθα διὰ τὸ ὑπὸ τούτων καταργούμενον ἢ τροποποιούμενον Ἑλληνικόν, καὶ περὶ τοῦ ἐὰν ἐφηρμοσθῇ καὶ πῶς τὸ εἰσαχθὲν ξένον τοῦτο δίκαιον. Ὡς εἶναι δὲ εὐνόητον, ταῦτα δυνάμεθα νὰ πληροφορηθῶμεν κυρίως μόνον διὰ τῶν νομικῶν ἐγγράφων.

ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑ. Ἡ Τουρκοκρατία κατὰ τὰ ἀνωτέρω εὔρε τοῦ Ἑλληνικὸν δίκαιον παρουσιάζον τοπικῶς οὐσιώδεις βασικὰς διαφοράς, ἐκτὸς ἄλλων λεπτομερειακῶν τοιούτων, προερχομένας κυρίως ἀπὸ τὸ γεγονός τῆς ποικιλίας τῆς προτέρας κυριαρχίας ἐπὶ τῶν κατακτηθεισῶν περιοχῶν.

Ὡς εἶδομεν, εἰς ἄλλας ἐξ αὐτῶν, ὡς τὴν Μακεδονίαν, τὴν Θεσσαλίαν, τὴν Στερεὰν Ἑλλάδα καὶ τὸ ὅλον σχεδὸν τῆς Πελοποννήσου ἢ Τουρκοκρατία διεδέχθη τὸ Βυζαντινὸν κράτος, εἰς τὰς νήσους τοὺς Φράγκους ἢ Βενετοὺς καὶ κατὰ μεταγενεστέραν ἐποχὴν. Ὅθεν, ἦτο φυσικόν, εἰς τὰς περιοχὰς τὰς περιελθούσας ἐκ τῶν Βυζαντινῶν εἰς χεῖρας τῶν Τούρκων νὰ εὔρουν οὔτοι πολὺ διάφορον καθεστὼς δικαίου ἀπὸ τὸ τῶν φραγκοκρατουμένων μερῶν. Εἰς τὰς ἐκ βυζαντινῆς χειρὸς κατακτηθείσας περιοχὰς, καὶ εἰς ὅσας ἀκόμη ἐξ αὐτῶν προὔπληρξε φραγκικὴ κατάκτησις, αὕτη ἦτο κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀλιγοχρόνιος καὶ ἐπομένως καὶ ἡ τυχὸν ἐπίδρασις τοῦ φραγκικοῦ δικαίου ἐπὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κατ' ἀναλογίαν μικρά. Προσέτι δέ, ἡ μεταγενεστέρα ἀποκατάστασις εἰς αὐτὰς τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας ἴσως νὰ ἔδωκε τὸν καιρὸν εἰς σχετικὴν ἐκκαθάρισιν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου ἀπὸ τὰς τυχὸν ἐπιδράσεις τοῦ φραγκικοῦ.

Ἀντιθέτως, εἰς τὰς περιοχὰς ἃς παρέλαβον οἱ Τούρκοι ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ Βενετοὺς εὔρον τὸ Ἑλληνικὸν ἐθιμικὸν δίκαιον διαμορφωμένον μὲ τὰς ἐπιδράσεις τῶν ξενικῶν τούτων¹ δικαίων ἀναλλοιώτους. Ἔτι δὲ καὶ εἰς τὰς τελευταίας

νικᾶ ἔγγραφα δὲν εἶναι ταξινομημένα ξεχωρισμένως, ἀλλ' οὔτε ὑπάρχουν ἰδιαίτεροι κατάλογοι αὐτῶν. Ὅθεν, ἡ ἀνέυρεσις τούτων ἀπαιτεῖ συστηματικὴν καὶ κοπιώδη ἐρευναν, διότι ταῦτα εὔρηνται ἐγκατεσπαρμένα εἰς φακέλλους (buste) περιέχοντας καὶ ἄλλα παντοειδῆ ἀλλόλογισσα ἔγγραφα.

¹) Διὰ τὴν Μεθώνην καὶ Κορώνην βλ. Ἀ. Μομφερράτου, Μεθώνη καὶ Κορώνη ἐπὶ Ἑνετοκρατίας (Ἀθῆναι, 1914).

ταύτας ἡ Τουρκοκρατία εὗρε διάτρητον ἑκασταχοῦ δίκαιον, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι δὲν ἐκράτει ἐρ' ὅλων τῶν φραγκοκρατουμένων ἢ βενετοκρατουμένων μερῶν τὸ αὐτὸ δίκαιον.

Τὸ πολυποίκιλον τοῦτο Ἑλληνικὸν δίκαιον δὲν κατηργήθη ὁλοκληρωτικῶς ὑπὸ τοῦ Τούρκου κατακτητοῦ διὰ ν' ἀντικατασταθῇ ὑπὸ τοῦ Ὁθωμανικοῦ, ἀλλὰ, τοῦναντίον, διετηρήθη κατ' ἀρχὴν εἰς εὐρύτητα ποικίλλουσιν, ἀπονεμηθείσης εἰς τοὺς κατακτηθέντας αὐτονομίας, ἰδιαιτέρως μάλιστα εὐρείας εἰς τὸ οἰκογενειακὸν καὶ τὸ κληρονομικόν.

Ἐπὶ τοῦ οὕτω διατηρηθέντος δικαίου τῶν ὑποδουλωθέντων ἔχομεν βεβαίως ἐπιδράσεις τοῦ Ὁθωμανικοῦ, αἵτινες ὅμως κατὰ τὰς μέχρι τοῦδε ἐρεῦνας δὲν ὑπῆρξαν σπουδαῖαι. Ἀλλὰ καὶ αἱ ἐπιδράσεις αὗται διέφερον κατὰ τόπον, εἴτε ὡς ἐκ τῆς ὑπάρξεως ὠρισμένων εἰδικῶν προνομίων ἀπονεμηθέντων ὑπὸ τοῦ κυριάρχου — τῆς παραχωρήσεως τούτων ἐξαρτηθείσης ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ὑποταγῆς, ἐάν, δηλαδή, ἐπῆλθεν αὕτη ἄνευ ἀντιστάσεως ἢ, τοῦναντίον, κατόπιν ἀγῶνος, ἢ καὶ ἐξ εὐνοίας πρὸς ὠρισμένα πρόσωπα — εἴτε ἐξ ἄλλων ἰδιαιτέρων λόγων, π.χ. συνθέσεως πληθυσμοῦ κλπ.¹.

Γενικῶς, πρέπει νὰ τονισθῇ ὅτι διὰ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου κατ' ἀμφοτέρας τὰς ξενικὰς ταύτας κυριαρχίας ἔπαιζαν σπουδαῖον ρόλον δύο κυρίως γεγονότα. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἐπιρροή τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ διαφοραὶ τῶν θρησκευμάτων μεταξὺ τούτων καὶ τῶν κατακτητῶν.

Κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς χρόνους ὁ κληρὸς εἶχε λάβει ἔτι μᾶλλον σημαίνουσιν ἐν τῷ κράτει θέσιν εἰς τὴν ἀπονομήν τῆς δικαιοσύνης², ὡς ἐκ τούτου δὲ εἶναι φυσικὴ ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἐπὶ τοῦ ἰσχύοντος δικαίου.

Κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν ὅμως ἐξεδηλώθη μεγάλη δυσμένεια τῶν κατακτητῶν κατὰ τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ ἐγένετο οὐσιώδης ὑποβιβασμὸς τῆς θέσεώς του, αἱ διώξεις κατ' αὐτοῦ εἶναι συχναὶ καὶ εὐρεῖαι, ὡς ἐκ τούτου δὲ καὶ ἡ ἀποστολὴ καὶ ἡ ἐπιρροή του ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ δικαίου πολὺ

¹) Ἰ. ΒΙΣΒΙΖΗ, Τινὰ περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων ἀπὸ τῆς Τουρκοκρατίας μέχρι καὶ τοῦ Β. Διατάγματος τῆς 23 Φεβρουαρίου 1835, εἰς περιοδ. *Ἀθηνᾶ*, ΝΓ' (1949) (καὶ εἰς ἀνάτυπον), 236 - 237.

²) Ἡ δικαστικὴ ἐξουσία τοῦ κλήρου ἀνάγεται εἰς πολὺ παλαιὰν χριστιανικὴν ἐποχὴν. Περὶ αὐτῆς βλ. C. ΡΑΡΑΔΟΡΟΥΛΟΣ, *Les privilèges du Patriarcat Oecuménique* (Paris, 1921), 276 - 7, Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἱστορία κλπ.*, ἐνθ' ἀν., 1470, Α. ΧΡΙΣΤΟΦΙΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ἡ δικαιοδοσία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων ἐπὶ ἰδιωτικῶν διαφορῶν κατὰ τὴν βυζαντινὴν περίοδον*, εἰς *Ἑπετηρίδα Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, ΙΗ' (1948), 192 ἐπ. καὶ τὰς ἐκεῖ παραπομπάς.

μειωμένη. Ἐπὶ πλέον, κατακτηταὶ καὶ κατακτηθέντες εἶχον συγγενεῖς θρησκείας — ἀσχέτως τοῦ ὑπάρχοντος μεταξὺ τούτων θρησκευτικοῦ φανατισμοῦ —, οἱ δὲ θεσμοὶ τῶν ἐπὶ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ παρεπομένως ἐν μέρει τοῦ κληρονομικοῦ τῶν δικαίου δὲν εὐρίσκοντο εἰς ἀπότομον ἀντίθεσιν, μάλιστα δὲ ἐφ' ὠρισμένων σημείων ὑπῆρχον καὶ ὁμοιότητες, ὥστε ἡ ἀλληλεπίδρασις τῶν δύο δικαίων εἰς τὸ πεδίον τοῦτο νὰ εἶναι πολὺ εὐχερεστέρα, τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον καὶ ἡ μεταξὺ τῶν δύο πληθυσμῶν ἐπιμιξία¹ ἦτο φυσικὸν ν' ἀποβαίνη σὺν τῷ χρόνῳ συχνότερα, μάλιστα δὲ πολλοὶ τῶν λατίνων ἐποίκων παρέμεινον ὀριστικῶς ἐν Ἑλλάδι καὶ μετὰ τὴν τουρκικὴν κατάκτησιν.

Ἀντιθέτως, κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὁ κληρὸς ὄχι μόνον ἀποκαθίσταται εἰς τὴν κατὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν σημαίνουσαν θέσιν του, ἀλλὰ καὶ ἐπανξάνεται αὕτη σημαντικώτατα, ὥστε ἡ ἐπιρροή του ἐπὶ τῶν κατακτηθέντων καὶ τοῦ δικαίου τῶν νὰ εἶναι οὐσιωδестаίτη.

Ἀναφορικῶς δὲ πρὸς τὰς θρησκείας τῶν Τούρκων καὶ τῶν Ἑλλήνων, αὗται εὐρίσκοντο εἰς ἀπότομον καὶ ἀπόλυτον ἀντίθεσιν. Οἱ μικτοὶ γάμοι μεταξὺ Τούρκων καὶ Ἑλλήνων ἀπεδοκιμάζοντο ἀπολύτως ὑπὸ τε τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν Ἑλλήνων. Ἐπὶ τῶν σπανίων δὲ περιπτώσεων μικτῶν γάμων μεταξὺ Μωαμεθανοῦ καὶ Χριστιανῆς ἐφηρμόζετο πάντοτε καὶ ὑποχρεωτικῶς τὸ Ὀθωμανικὸν δίκαιον ὥς πρὸς τε τὴν σύναψιν τοῦ γάμου, τὴν λύσιν, τὰς προσωπικὰς καὶ περιουσιακὰς σχέσεις τῶν συζύγων, ὥς καὶ τὰς σχέσεις τῶν πρὸς τὰ ἐξ αὐτοῦ τέκνα, ἔτι δὲ καὶ τὴν κληρονομίαν, μὴ ἀναγνωριζομένου ἐπὶ τῶν τοιούτων γάμων κληρονομικοῦ δικαιώματος τῶν ἑτεροθρήσκων συζύγων, συνεπεία τῆς ἀρχῆς τοῦ Ὀθωμανικοῦ κληρονομικοῦ δικαίου, καθ' ἣν οὐδέποτε Μωαμεθανὸς κληρονομεῖ μὴ Μωαμεθανὸν ἢ μὴ Μωαμεθανὸς Μωαμεθανόν². Ἐπιπροσθέτως δὲ τὰ ἐκ τῶν μικτῶν τούτων γάμων τέκνα ἀπέκτων πάντοτε τὸ Μωαμεθανικὸν θρήσκευμα καὶ ἐθεωροῦντο Τούρκοι. Οὕτως ἡ ἐπίδρασις τοῦ ὑπὸ τελείως διαφορετικῶν ἀρχῶν διεπομένου Ὀθωμανικοῦ δικαίου εἰς τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῶν κατακτηθέντων ἦτο σχεδὸν ἀδύνατος, πολὺ δὲ δύσκολος καὶ ἡ εἰς τὸ κληρονομικόν.

Ὡς πρὸς τὴν ἐξέλιξιν τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν δύναται τις νὰ εἴπῃ ἄνευ ὑπερβολῆς, ὅτι αὕτη ἦτο προῖον τῶν ἰδίων δυνάμεων τῶν ὑποδούλων, τελούντων ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ Πατριαρχείου καὶ κατευθυνομένων ὑπὸ τῶν τοπικῶν κριτηρίων, ἥτοι τῶν ἐπισκοπικῶν καὶ τῶν κοινοτικῶν.

Αἱ γαμικαὶ σχέσεις, προσωπικαὶ καὶ περιουσιακαί, ὥς καὶ ἡ ἐκ διαθήκης

¹) Ἐξ ἧς προήλθον καὶ οἱ λεγόμενοι γασμοῦλοι.

²) Δ. Ν. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ (Δηρηγότλου), Ἱερονομικὸν κληρονομικὸν τῶν Μωαμεθανῶν δίκαιον. Φεράτζ. (Ἀθῆναι, 1915), 16.

διαδοχή ὑπῆρξαν ἀντικείμενα ὑπαγόμενα εἰς τὴν ἀπόλυτον αὐτονομίαν τῶν κατακτηθέντων. Τὰ προικοσύμφωνα καὶ αἱ διαθήκαι ἦσαν ἔγγραφα τῶν ὁποίων τὸν τύπον, τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν ἰσχὺν ἐκανόνιζε προνομιακῶς τὸ δίκαιον τῶν Ἑλλήνων. Αἱ ἐξ αὐτῶν διαφοραὶ ὑπήγοντο εἰς τὰ ἴδιά των κριτήρια, ἅτινα εἶχον ἀρμοδιότητα καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν διαφορῶν, ἐφ' ὅσον, ἐπὶ τῶν τελευταίων, οἱ διαφερόμενοι δὲν ἐζήτουν τὴν κρίσιν τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν τοῦ κατακτητοῦ, ὁπότε καὶ μόνον ἐφηρμόζετο τὸ Ὀθωμανικὸν δίκαιον. Ἐπειδὴ ὅμως τὸ τελευταῖον ἦτο σπάνιον, διὰ τοῦτο καὶ ἐπίδρασις, ἄμεσος ἢ ἔμμεσος, καὶ εἰς τὰ ἐν λόγῳ ἀντικείμενα τοῦ διαφόρου δικαίου τοῦ κατακτητοῦ ἐπὶ τοῦ τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀσήμαντος.

Ἐξ ἄλλου, καθὼς κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, οὕτω καὶ κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ἢ ἐν τῇ Δύσει ἀναγέννησις τῶν νομικῶν σπουδῶν καὶ αἱ πρόοδοι τῆς νομικῆς ἐπιστήμης παραμένουν διὰ τοὺς Ἕλληνας ξένοι καὶ ἄγνωστοι.

Καθ' ὃν χρόνον ἀρχίζει νὰ φθίνῃ ὁ φεουδαλισμὸς ἐν τῇ Δύσει, ἐπομένως καὶ τὸ φεουδαλικὸν δίκαιον, τὸ δὲ ρωμαϊκὸν νὰ ἐπανευρίσκη θέσιν περίβλεπτον εἰς τὴν πράξιν καὶ τὴν νομικὴν ἐπιστήμην τῆς λατινικῆς Δύσεως, ἡ Ἑλλὰς ἀπὸ ἀπόψεως δικαστικῆς πράξεως καὶ νομικῆς ἐπιστήμης εὐρίσκεται εἰς τὴν ἐξῆς κατάστασιν: Ὅχι μόνον ἡ ὑπαρξίς νομικῆς σχολῆς εἶναι ἄγνωστος, ὄχι μόνον νομικοὶ δὲν ὑπάρχουν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ κυρίως δικασταὶ δὲν ἀσκοῦν κατ' ἐπάγγελμα τὸ ἔργον τοῦτο, ἀλλὰ οἱ τοπικοὶ αἵρετοὶ ἄρχοντες, οἱ δημογέροντες ἢ προεστοί, ἐναλλασσόμενοι κατ' ἔτος ἢ ἀνὰ διετίαν, ἐκτελοῦν χρῆμα δικαστῶν, ἔχοντες ὡς μόνον ἐφόδια τὴν κοινωνικὴν πεῖραν καὶ στοιχειώδεις γραμματικὰς γνώσεις, ἐνίοτε δὲ οὔτε ταύτας. Ὅπωςδὴποτε ὅμως αὐτοὶ ἦσαν οἱ ἐφαρμοσταὶ τοῦ δικαίου καὶ διὰ τῶν αποφάσεών των ἤσκουν ἐπίδρασιν ἐπὶ τοῦ δικαίου τοῦ τόπου των. Οὕτως αὐταὶ ἀποτελοῦν καὶ ἀξιόλογον πηγὴν γνώσεως αὐτοῦ.

Ἐκτὸς τούτων, ἰδιαίτουσαν θέσιν ὡς πρὸς τὸ δίκαιον καταλαμβάνουν ἐκ τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων ὁ *καντζηλλιέρης* καὶ ὁ *ροτάριος*. Κατὰ κανόνα οὗτοι ἦσαν οἱ σχετικῶς περισσότερον ἐγράμματοι τοῦ τόπου, ἔχοντες δὲ ὡς ἔργον τὴν σύνταξιν τῶν περὶ δικαιοπραξιῶν ἐγγράφων τῶν συμπατριωτῶν των, ἀλλὰ καὶ τῶν δικαστικῶν αποφάσεων τῶν κοινοτικῶν κριτηρίων, ἃς προσυπέγραφον, εὐρίσκοντο εἰς θέσιν νὰ γνωρίζουν καλύτερον παντὸς ἄλλου τὸ ἰσχυρὸν ἐθιμικὸν δίκαιον, καὶ νὰ χρησιμεύουν ὡς νομικοὶ σύμβουλοι τῶν συναλλασσομένων. Εἰς τὰ ἐγγράφα των εἰκονίζεται τὸ ἐκάστοτε ἰσχυρὸν δίκαιον, δηλαδή, τὸ κατὰ τὴν ἑναρξιν τῶν ἔργων των παρὰ τοῦ προκατόχου των παραλαμβανόμενον, ὡς καὶ τὸ κατὰ τὴν λήξιν αὐτῶν παραδιδόμενον, ἥτοι τὸ μετὰ τῶν ἐν τῇ μεταξὺ ἐπελθουσῶν μεταβολῶν, ἃς ἡ συνέχεια τῶν πράξεών των μᾶς ἐπιτρέπει νὰ παρακολουθῶμεν. Καὶ ἐὰν δὲ

ἀκόμη ἀρνηθῇ τις ὅτι λόγω τῆς θέσεώς των συνέβαλλον οὗτοι ἐμμέσως εἰς ὀρισμένους τροποποιήσεις τοῦ δικαίου, πάντως διὰ τῶν ἐγγράφων των μᾶς διέσωσαν τὴν κυριωτέραν καὶ ἀξιολογωτέραν πηγὴν τῆς ἱστορίας τοῦ δικαίου τῶν ὑποδούλων.

Ὁ ἕτερος σημαίων παράγων, ὅστις ἤσκησεν ἐπιρροὴν ἐπὶ τοῦ δικαίου τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, εἶναι ἀναμφισβητήτως ὁ κλῆρος.

Οἱ ἱερωμένοι εἰς τὸν τομέα τοῦτον ἐμφανίζονται ὑπὸ δύο μορφάς. Πρῶτον ὡς δικασταί, καὶ δεύτερον ὡς συγγραφεῖς νομικῶν βιβλίων καὶ συλλογεῖς νομοκανονικῶν διατάξεων.

Τὸ Πατριαρχικὸν δικαστήριον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, τὸ καὶ ἀνώτατον κριτήριον τῶν Ἑλλήνων, λόγω τῆς συνθέσεώς του¹, ἀποτελούμενον κατὰ κανόνα ἐκ τῶν λογιωτέρων ἱερωμένων, ἐπὶ πλέον δὲ διαθέτον νομικὰ κείμενα καὶ συγγράμματα, θ' ἀνέμενέ τις ν' ἀποτελῇ εἰς εὐρείαν κλίμακα τὸν ἀσφαλῆ ὁδηγὸν διὰ τὰ λοιπὰ κριτήρια τῶν ἐπαρχιῶν. Πλὴν ὅμως δὲν συνέβαινε τοῦτο.

Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν συμμετεῖχον εἰς αὐτὸ κατ' ἐπάγγελμα νομικοὶ δικαιολογεῖ μὲν τὴν ἔλλειψιν τῆς συμβολῆς τῆς νομολογίας του εἰς τὸ ἐπιστημονικὸν πεδίον, ὅχι ὅμως καὶ τὴν μὴ ἀποδοτικότητα ὡς δικαστικῆς πράξεως. Πράγματι αἱ ἀποφάσεις του συνήθως δὲν ἔχουν ἔρεισμι τὸν βυζαντινὸν νόμον — ὃν ὅμως τὸ δικαστήριον τοῦτο καὶ ἐν γένει ἡ Ἐκκλησία ἐθεώρει πάντοτε ὡς τὸ ἐπίσημον τῶν Ἑλλήνων δίκαιον — ἀλλὰ τὸ κατὰ τὴν περίπτωσιν ἐπιεικές. Καὶ ὅταν δὲ ἐγίνετο εἰς ταύτας ἐπὶ κλήσεις διατάξεων τοῦ Ἀρμενοπούλου ἢ τῶν Βασιλικῶν², πράγμα ὃχι σπάνιον, αὗται ἐνίοτε παρηρημηνεύοντο, καὶ δὴ σκοπίμως³. Τοιοιυτοτρόπως αἱ ἀποφάσεις τοῦ δικαστηρίου τούτου δυσκόλως ἠδύναντο ν' ἀποτελέσουν πρότυπα καὶ νὰ παγιώσουν λύσεις ἐπὶ τῶν διαφόρων νομικῶν ζητημάτων, καθοδηγούσας τὰ κατώτερα κριτήρια, πολὺ δὲ μᾶλλον ν' ἀποτελέσουν δικαιοπλαστικὸν παράγοντα.

Ἐξαίρεσιν τούτου ἀποτελοῦν αἱ ἀποφάσεις τοῦ Πατριαρχικοῦ δικαστηρίου, ὡς καὶ τῶν ἐπισκοπικῶν τοιούτων ἐπὶ τῶν ζητημάτων τοῦ Κανονικοῦ δικαίου, ὅπως λ.χ. ἐπὶ τῆς ἱερολογίας τῆς μνηστείας καὶ τοῦ γάμου, τῶν κωλυμάτων αὐτοῦ κλπ. Ἐπ' αὐτῶν ἀληθῶς κατεβάλλετο προσπάθεια, ὅπως τηρῶνται οἱ Κανόνες, ὑπῆρχον δὲ καὶ ἀρκετὰ σχετικῶς περὶ αὐτῶν ἐρμηνευτικὰ βοηθήματα.

Εἰδικῶς ὡς πρὸς τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον, ἤγοντο βεβαίως εἰς τὸ δικαστήριον τοῦτο ὑποθέσεις στηριζόμεναι εἰς ἐπικαλούμενα ὑπὸ τῶν διαδίκων ἔθιμα, ἀλλὰ αὐταὶ ἦσαν ὀλίγαι, ἐπὶ πλέον δὲ τοῦτο ἀπέφευγε συστηματικῶς νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν

¹) Ν. ΜΟΣΧΟΒΑΚΗ, Τὸ ἐν Ἑλλάδι Δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας (Ἀθ. 1882), 56.

²) Βλ. π.χ. Μ. ΓΕΛΕΩΝ, Κανονικαὶ Διατάξεις, Α' (Κων/λεις, 1888), 227.

³) Περβλ. λ.χ. ἐνθ' ἂν., 214.

καὶ οὐσίαν ἐξέτασιν αὐτῶν καὶ τὰ ἀπέρριπτεν ἐπὶ διαφόροις δικαιολογίαις¹. Ἦγοντο δὲ ἐνώπιον αὐτοῦ ὀλίγαι ὑποθέσεις τοῦ κοινοῦ δικαίου, διότι ἡ προσφυγὴ εἰς αὐτὸ τῶν διαδίκων δὲν ἦτο συνήθης λόγῳ τῶν ἀποστάσεων καὶ τῶν δαπανῶν.

Ἐξ ἄλλου δέ, καὶ ἡ γνῶσις τῶν ἐκδιδομένων ἀποφάσεων τοῦ ἀνωτάτου τούτου κριτηρίου δὲν ἦτο εὐχερὴς ἔξω τοῦ στενοῦ κύκλου τῶν ἐνδιαφερομένων ἐφ' ἐκάστης ὑποθέσεως, διὰ τὴν ἔλλειψιν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην πάσης διὰ τοῦ τύπου δημοσιότητος.

Διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὅτι ἡ ἐπίδρασις τῆς νομολογίας τοῦ δικαστηρίου τούτου ἐπὶ τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου — ἐξαιρέσει τοῦ Κανονικοῦ — δὲν ὑπῆρξε σημαντική. Οὐχ ἦττον ὅμως συνετέλεσεν ἐνσυνειδήτως τὸ Πατριαρχικὸν δικαστήριον εἰς τὴν διάσωσιν τῆς παραδόσεως τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου, ὡς δικαίου Ἑλληνικοῦ.

Ἐκτὸς τοῦ Πατριαρχικοῦ δικαστηρίου, ἔχομεν καὶ τὰ κατὰ τόπους ἐπισκοπικὰ δικαστήρια, εἰς ἃ ὁ ἐπίσκοπος ἐδίκαζεν εἴτε μόνος, εἴτε μετὰ προκρίτων ἢ κατωτέρων ἱερωμένων. Παραλλήλως πρὸς ταῦτα, εἰς ὠρισμένα μέρη, ἐδίκαζον ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου εἰς ἡ περισσότεροι δημογέροντες, ἀποτελοῦντες τὸ κοινοτικὸν κριτήριον, ἢ ὑπῆρχον κριτήρια συντιθέμενα ἀποκλειστικῶς ἐκ κατωτέρων ἱερωμένων².

Πάντα τὰ δικαστήρια ταῦτα προκειμένου περὶ ὑποθέσεων τοῦ κοινοῦ δικαίου, συμπεριλαμβανομένου τοῦ οἰκογενειακοῦ — πλὴν τῆς μνηστείας, τοῦ γά-

¹) Οὕτω λ.χ. αἱ πατριαρχικαὶ ἀποφάσεις αἱ δημοσιευόμεναι εἰς Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ἐνθ' ἂν., Α', 148 ἀπορρίπτουν τὸ προταθὲν ἔθιμον ὡς ἀγνοούμενον ὑπὸ τῶν ἱερῶν νόμων. Ἡ ἐν τ. Α', 211 τὸ ἀπορρίπτει ὡς ἀντιζείμενον εἰς τὸν γραπτὸν νόμον. Ἡ ἐν τ. Β', 81 ἀποφαίνεται ὅτι ἰσχύουν τὰ ἔθιμα, ὅταν εἶναι δίκαια καὶ συνάδουν πρὸς τοὺς ἱεροὺς νόμους. Ἡ δὲ μεταγενεστέρως ἐποχὴς ὑπ' ἀριθ. 160/1890 ἀπόφασις τοῦ Διαρκοῦς Ἑθνικοῦ Μικτοῦ Συμβουλίου (εἰς Μ. ΘΕΟΤΟΚΑ, Νομολογία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (Κωνσταντινούπολις 1897), 337) ἀπορρίπτει ἔθιμον ὡς ἀντιζείμενον εἰς τὸν νόμον καὶ μὴ δυνάμενον νὰ κατισχύσῃ αὐτοῦ. Τὴν δυσμενῆ ταύτην διὰ τὰ τοπικὰ ἔθιμα, ἰδίᾳ τοῦ οἰκογενειακοῦ καὶ κληρονομικοῦ δικαίου πολιτικὴν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀντ' αὐτῶν προβολὴν ὡς ἐνιαίου δικαίου τοῦ Ἀρμενοπούλου θεωρεῖ ὁ Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ ὡς ἀποβλέπουσαν εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν ἐξάλειψιν τούτων ἐπὶ τῷ σκοπῷ καὶ τῆς ἐν τῷ πλαισίῳ τοῦ δικαίου ἐνότητος τοῦ Γένους. (Τὸ ζήτημα τῶν δύο Ἀστικῶν Κωδίκων, εἰς *Νέον Δίκαιον*, "Ἔτος 2ον" (1946), 163II). Δηλαδή ἡ Ἐκκλησία ἔπραξεν ὅ,τι καὶ μετέπειτα διὰ τοὺς ἰδίους περιπου λόγους ὁρθῶς ἐπεζήτησαν τὰ Προσωρινὰ τῆς Ἐπαναστάσεως Πολιτεύματα καὶ οἱ ἐπὶ Καποδίστρια νομικοὶ (Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, Τινὰ περὶ τῶν νομιζῶν ἐθίμων κλπ. ἐνθ' ἂν., 228, 240 ἐπ.).

²) Βλ. περὶ αὐτῶν Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, εἰς *L'Hellénisme Contemporain* (29 Μαΐου 1953) καὶ εἰς ἀνάτυπον, 197-8 (γαλλικὴ ἔκδοσις p. 231-2). Ι. ΛΥΚΟΥΡΗ, Ἡ διοίκησις καὶ δικαιοσύνη τῶν τουρκοκρατούμενων νήσων Αἴγινα - Πόρος - Σπέτσαι - Ὑδρα κλπ. (Ἀθήναι, 1954), 146 ἐπ.

μου καὶ τοῦ διαζυγίου — καὶ τοῦ κληρονομικοῦ, ἐφήρμοζον τὸ ἐθιμικὸν δίκαιον τοῦ τόπου. Καὶ ἀπαντοῦν μὲν πράγματι παρεκκλίσεις ἀπὸ τούτου, ἀλλ' αὐται ὠφείλοντο εἰς λόγους ἐπεικειάς, καὶ ὄχι εἰς τὴν ἀντίληψιν ὅτι οἱ πολιτικοὶ νόμοι εἶναι ἐπικρατέστεροι τῶν ἐθίμων, ὥς ἀπεφαίνεται τὸ Πατριαρχικὸν δικαστήριον.

Συνήθως καὶ ἐκεῖναι ἐκ τῶν διατάξεων τοῦ βυζαντινοῦ δικαίου αἱ ἐφαρμοζόμεναι ὑπὸ τῶν κατωτέρων τούτων κριτηρίων ἐξελαμβάνοντο ὡς ἐθιμικὸν δίκαιον ἢ διατάξεις τοῦ Κανονικοῦ δικαίου, καὶ ὄχι ὡς «πολιτικοὶ νόμοι» (ἀστικὸν δίκαιον). Χαρακτηριστικὸν παράδειγμα ἀποτελεῖ ἡ περὶ τριμοιρίας Νεαρά 26 τοῦ Ἀνδρονίκου τοῦ Παλαιολόγου (ἔτ. 1306), ἣτις ἐχαρακτηρίζετο καὶ ἦτο γνωστὴ συνήθως μόνον ὡς διάταξις τοῦ Κανονικοῦ δικαίου, ἐκ τοῦ ὅτι εἶχε τὴν πηγὴν τῆς εἰς τὴν συνοδικὴν ἀπόφασιν τὴν ἐκδοθεῖσαν ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου Ἀθανασίου τοῦ Α' ¹.

Κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους διέστελλον *ἔθιμον*, *πολιτικὸν νόμον*, ἥτοι βυζαντινὸν δίκαιον, καὶ *ἐκκλησιαστικὸν νόμον* ², δὲν ἦσαν ὅμως εἰς θέσιν νὰ προσδιορίσουν ταῦτα ἐπιστημονικῶς.

Πάντως καὶ τὰ ἐπισκοπικὰ δικαστήρια ἔδιδον προέχουσιν θέσιν εἰς τὸ Κανονικὸν δίκαιον, χωρὶς νὰ παραλείπουν δεδομένης περιστάσεως νὰ κάμνουν χρῆσιν καὶ τῆς Ἑξαβίβλου τοῦ Ἀρμενοπούλου, ὡς τοῦ ἐπισήμου πολιτικοῦ δικαίου. Ἐναντι ὅμως τοῦ πολιτικοῦ νόμου ταῦτα, ὡς καὶ τὰ κοινοτικά κριτήρια ἐθεώρουν κατὰ κανόνα ἐπικρατέστερον τὸ ἔθιμον. Τοῦτο δέον νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι συμμετεῖχον συνήθως εἰς τὰ ἐπισκοπικὰ ταῦτα δικαστήρια καὶ οἱ προεστοί, οἵτινες στερεῶς εἶχοντο τοῦ ἐθιμικοῦ των δικαίου.

Τέλος πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι δὲν παρατηρεῖται ἀλληλεπίδρασις τῆς νομολογίας τῶν κριτηρίων τῶν διαφόρων μερῶν, τοῦτο δὲ ὠφείλετο εἰς ποικίλους ἱστορικοὺς καὶ ἄλλους λόγους, ἴσως δὲ ἐν μέρει καὶ εἰς τὸ ἐπικρατοῦν τότε τοπικιστικὸν πνεῦμα.

Εἶναι ἀληθές ὅτι κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν οἱ ἱερωμένοι ἀποτελοῦν κατὰ κανόνα μὲ σπανίας ἐξαιρέσεις (ὡς ἡ τοῦ Μανουὴλ Μαλαξοῦ, ὅστις ἦτο λαϊκός, ἀνῆκεν ὅμως καὶ οὗτος εἰς οἰκογένειαν ἱερωμένων) τοὺς συγγραφεῖς τῶν νομικῶν πονημάτων. Ταῦτα εἶναι συνήθως ἢ συλλογαὶ νομοκανονικῶν διατάξεων ἢ ἐρμηνεῖαι κανονικῶν κειμένων ³. Αἱ ἐργασίαι των αὐται παρέμενον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον

¹) Περὶ τῆς Νεαρᾶς ταύτης βλ. Κ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Die Novelle des Patriarchen Athanasius εἰς *Neugriechische - Jahrbücher*, 8 (1930) 136 - 146, καὶ εἰς ἀνάτυπον. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἀποφάσεις τινὲς Ἐπισκόπων, αἵτινες ὁρθῶς τὴν προσδιορίζουν ὡς αὐτοκρατορικὴν διάταξιν.

²) Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ἐνθ' ἀν., Α', 76.

³) Περὶ αὐτῶν βλ. Α. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΥ, Γεν. Ἀρχαί (Ἀθ. 1930), 42 σημ. 3, πληρέστερον δὲ εἰς Γ. ΠΕΤΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις, ἐνθ' ἀν., 265 ἐπ.

εἰς χειρόγραφα, ἐξ ὧν ἄλλοι πάλιν ἱερωμένοι τὰ ἀντέγραφον πρὸς χρήσιν ὠρισμένου μοναστηρίου ἢ ἐπισκοπῆς. Τὰ ἀντίγραφα ταῦτα συχνὰ παρουσιάζουν μεταβολὰς καὶ παρεμβλήματα ὀφειλόμενα εἰς τοὺς διαφόρους ἀντιγραφεῖς, περιεχούσας νομικὰ ἔθιμα τοῦ τόπου δι' ὃν προωρίζετο τὸ ἀντίγραφον, ὅποτε καὶ ταῦτα χρησιμεύουν ὡς πηγὴ γνώσεως τοῦ ἐθιμικοῦ δικαίου.

Εἰδικῶς πρέπει νὰ μνημονευθοῦν ὡς ἄμεσοι πηγαὶ γνώσεως τοῦ δικαίου τούτου αἱ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς Τουρκοκρατίας γενόμεναι κωδικοποιήσεις τινὲς ἐθίμων ὠρισμένων νήσων τοῦ Αἰγαίου Πελάγους, περιλαμβάνουσαι κρατοῦν δίκαιον τῶν μερῶν τούτων. Τοιαύτας κωδικοποιήσεις ἔχομεν π. χ. τῆς Σαντορίνης, Σύρας κλπ.¹. Ἀτυχῶς, ἡ διεξοδικωτέρα ἐξ αὐτῶν, ἡ τῆς Νάξου τοῦ ἔτους 1810, διασκευασθεῖσα τελικῶς ὑπὸ ξένου πρὸς τὸν τόπον προσώπου, δὲν ἀπέδιδε πιστῶς τὸ κρατοῦν δίκαιον, διὰ τοῦτο δὲ ἀπεκηρύχθη ὑπὸ τῶν Ναξίων ἅμα τῇ ἐκδόσει τῆς². Ἀνεξαρτήτως ὅμως τούτου, αἱ συλλογαὶ αὗται εἶναι ἐλάχισται, χασματικαὶ καὶ ἀτελεῖς.

Προσέτι ἔχομεν καὶ ἐνίας ἀποφάσεις τοπικῶν κοινοτικῶν συνελεύσεων νομοθετικοῦ περιεχομένου, τινὲς τῶν ὁποίων ἐκυρώθησαν διὰ Πατριαρχικῶν ἀποφάσεων, ὡς π.χ. αἱ περὶ μέτρου τῶν προικῶν³, αἵτινες ὅμως δὲν ἐτηροῦντο, ἀντισταμένων εἰς τοῦτο τῶν ἀντιθέτων ἐθίμων, ἅτινα ἐξηκολούθουν ἰσχύοντα⁴.

Ἐκτὸς τούτων, εἶναι γνωστὰ καὶ ἄλλα τινὰ τοπικὰ νομοθετήματα εἰδικοῦ περιεχομένου, συνταχθέντα ὑπὸ τῶν κοινοτήτων, ὧν σημαντικώτερον ὑπῆρξεν ὁ Νόμος τῆς νήσου Ὑδρας τῆς 1 Μαΐου 1818⁵, ἅτινα ὅμως ἦσαν εὐάριθμα, κατὰ σημαντικὸν δὲ μέρος ἐκωδικοποιοῦν τὸ ὑφιστάμενον ἐθιμικὸν δίκαιον. Καὶ ταῦτα συνετάχθησαν ὑπὸ μὴ νομικῶν, ἦσαν δὲ ἀνεπαρκῆ διὰ νὰ μεταβάλουν βασικῶς τὸν ἐθιμικὸν χαρακτήρα τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου.

Τέλος ἔχομεν δύο ἐλληνικὰς κωδικοποιήσεις. Πρόκειται περὶ τῶν νομοθεσιῶν τῶν Παραδουναβίων Ἑγεμονιῶν, ἡτοι τῆς Μολδαβίας τοῦ Καλλιμάχη (1816 - 7) καὶ τῆς Οὐγγροβλαχίας τοῦ Καρατζᾶ (1818)⁶. Καὶ ναὶ μὲν ἀμφότεραι

¹) Βλέπει ταύτας εἰς Ἰ. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ, *Jus Graeco - Romanum*, VIII, 499 ἐπ., ἔτι δὲ Δ. ΓΚΙΝΗ, *Περίγραμμα ἱστορίας τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου*, ἐνθ' ἀν., 47 ἐπ.

²) Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Τὰ ἐρωτήματα τοῦ Ὑπουργείου Δικαιοσύνης τοῦ ἔτους 1833 περὶ τῶν νομικῶν ἐθίμων καὶ αἱ ἐπ' αὐτῶν ἀπαντήσεις τῶν τοπικῶν Ἀρχῶν*, εἰς *Ἐπετηρίδα Ἀρχείου τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου*, 3 (1950) καὶ εἰς ἀνάτυπον, 160 σημ. 1, 168 - 9.

³) Πρβλ. π.χ. εἰς Μ. ΓΕΔΕΩΝ, ἐνθ' ἀν., Α', 67, 257, 314 κλπ.

⁴) Ἐνθ' ἀν., Α', 307.

⁵) Βλέπε περὶ αὐτῶν Ι. ΒΙΣΒΙΖΗ, *Ἡ κοινοτικὴ διοίκησις τῶν Ἑλλήνων κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν*, ἐνθ' ἀν., 203 - 4 (γαλλικὴ ἔκδοσις, p. 237 - 8).

⁶) Κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Sur les sources du Code Callimaque*, εἰς

ἀφεώρων Ρουμανικὰς χώρας, ἀλλὰ οἱ κύριοι συντάκται των ὑπῆρξαν Ἕλληνες, ἐξ ὧν ὁ τοῦ τῆς Μολδαβίας Ἀνανίας Κουζάνος ἦτο νομικός, ὁ ὁποῖος οὕτω δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς εἷς τῶν προδρομῶν τῆς νομικῆς ἐπιστημονικῆς κινήσεως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συνάγεται ὅτι τὸ κατὰ βάσιν ἰσχύσαν δίκαιον κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν ἐποχὴν ἦτο ἐθιμικὸν καὶ τούτου ἡ γνῶσις ἐνδιαφέρει προεχόντως τὸν Ἕλληνα ἱστορικόν. Δεδομένου δ' ὅτι τῶν ἐθιμῶν τούτων, πλὴν σπανίων ἐξαιρέσεων, δὲν συνετάχθησαν ἔγγραφοι συλλογαί, οὔτε ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια περὶ αὐτῶν ἐγράφησαν, εἶναι προφανὲς ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Μεταβυζαντινοῦ δικαίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ τῶν ὑστέρων βυζαντινῶν χρόνων, εἶναι γεγραμμένη σχεδὸν ἐξ ὁλοκλήρου εἰς τὰ νομικὰ ἔγγραφα.

Εἶναι ἀληθὲς ὅτι διὰ τὴν βυζαντινὴν ἐποχὴν ἐνδιαφέρθησαν ἀρκετοὶ ξένοι, κυρίως δ' οὗτοι ἔφερον εἰς φῶς καὶ βυζαντινὰ νομοθετικὰ κείμενα καὶ ἰδιωτικὰ ἐγχειρίδια, ὡς καὶ νομικὰ ἔγγραφα. Οὐχ ἦττον αἱ ἐξακολουθοῦσαι ἀνευρέσεις τοιούτων ἐγγράφων παρέχουν ἂν μὴ τὴν βεβαιότητα, τοῦλάχιστον, μεγάλας πιθανότητας ὅτι εὐρίσκονται ἀκόμη πολλὰ ἐξ αὐτῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης, ὡς καὶ τῆς Φραγκοκρατίας εἰς τὰς ἀρχειοθήκας Ἀρχείων καὶ Βιβλιοθηκῶν ἀναμένοντα τὸν ἡμῶν, μαῶλλον, τοὺς ἱστοριοδίφας πρὸς ἀνεύρεσιν καὶ δημοσίευσίν των. Ταῦτα ἐγράφησαν μὲν ἐν Ἑλλάδι, ἀλλὰ, ὅπως τὰ ἔργα τῆς Ἑλληνικῆς τέχνης κατὰ μέγαλον μέρος κοσμοῦν τὰ μουσεῖα τῆς ἀλλοδαπῆς, οὕτω καὶ τὰ προϊόντα τῶν ἑλληνικῶν βιβλιογραφικῶν ἐργαστηρίων τῶν βυζαντινῶν χρόνων¹ καὶ τῶν ταπεινῶν νοταρίων τὰ πρωτόκολλα ἀποτελοῦν πολύτιμον μέρος τῶν ξένων ἀρχείων, μεταφερθέντα περὶ τοὺς χρόνους τῆς Ἀλώσεως, ἀκόμη δὲ περισσότερα συληθέντα κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν ὑπὸ ξένων, ἐπειδὴ ἦσαν ταῦτα καὶ πλέον εὐμετακόμιστα τῶν ἔργων τέχνης. Προφανὲς περὶ τούτου ἀπόδειξις εἶναι ὅτι τὰ περισσότερα τῶν μέχρι σήμερον ἰδόντων τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος ἐκ τῶν χειρογράφων καὶ ἄλλων νομικῶν ἐγγράφων εὐρέθησαν ἀποκείμενα εἰς τὰς βιβλιοθήκας τοῦ Βατικανοῦ², τοῦ Μονάχου³, τῆς Βενετίας κλπ., ἐν Ἑλλάδι δὲ μόνον εἰς ὀλίγας σωζομένας μο-

Rivista Istorica Romana I (Bucarest, 1931), 32 ἐπ. ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Σημείωμα περὶ τῶν Ἑλληνικῶν ἐν Ρουμανίᾳ κωδικοποιήσεων, εἰς Ἰ. καὶ Π. ΖΕΠΩΝ, *Jus G - R*, VIII, IX ἐπ., (καὶ εἰς ἀνάτυπα).

¹) ΣΩΚΡ. ΚΟΥΓΕΑΣ, Βυζαντινὰ βιβλιογραφικὰ ἐργαστήρια, εἰς *Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, 28 (1953), 456.

²) Λ.χ. Σχεδιάσματα βυζαντινοῦ νοταρίου ἐκδοθέντα ἐκ κώδικος τοῦ Βατικανοῦ ὑπὸ G. FERRARI DALLE SPADE, εἰς *Studi Bizantini e Neoellenici IV* (Roma, 1935), 249 - 276.

³) Π.χ. αἱ ἀποφάσεις ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΧΩΜΑΤΙΑΝΟΥ δημοσιευθεῖσαι ἐκ χειρογράφου τοῦ

ναστηριακὰς βιβλιοθήκας, ὡς τοῦ Ἀγίου Ὁρους καὶ τῆς Πάτμου, εἰς τὴν Ἐθνικὴν Βιβλιοθήκην τῶν Ἀθηνῶν, ἴσως δὲ καὶ εἰς τινὰς ἄλλας δευτερευούσας. Τὸ ἱστοριοδιφικὸν δὲ τοῦτο ἔργον ἐπιβάλλεται εἰς ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας καὶ λόγῳ τῆς δυσκολίας τῆς γλώσσης διὰ τοὺς ξένους, ἀλλὰ κυρίως ὡς ἔθνικὸν καθήκον.

Διὰ τὰ νομικὰ ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας, τὰ ὅποια, εὐτυχῶς, εὐρίσκονται κατὰ τὸ πλεῖστον ἀκόμη ἐν Ἑλλάδι, εἶναι ἀνάγκη, ὅπως ταχέως περισυλλεγοῦν ὑπὸ τοῦ Κράτους ὅσα κατέχονται σήμερον ὑπὸ ἰδιωτῶν — εἶναι δὲ ταῦτα τὰ περισσότερα —, διότι κινδυνεύουν ν' ἀπολεσθοῦν ὀριστικῶς, καὶ νὰ ἐναποτεθοῦν εἰς τὰ δημόσια ἀρχεῖα, εἰς δὲ τοὺς ἱστοριοδίφας ἀνήκει ὕστερον ἢ μελέτη καὶ δημοσίευσίς των.

Μόνον οὕτω, νομίζομεν, θὰ ὑπάρξῃ ἡ δυνατότης νὰ γραφῇ ἡ ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου.

